

GÖRÜNMEYEN EL METAFORU

Metin SARFATİ*

Özet

İktisadın bilimselleşme süreci 18. yüzyılın toplum organizasyonunun tahayyülünde somutlaşır.

Bu süreç politik merkezli toplumsal düzenlemenin alternatifi olarak beliren “kendiliğinden düzen” “görünmeyen el” metaforunda somutlaşır ve piyasa olgusu ile bütünleşir.

Toplumsalın tasavvuruna, örgütlenmesine ilişkin bu iki temel tez ve çatışması günümüze kadar canlılığını korur ve hatta bu dönemin temel gerilim odaklarından birini oluşturur.

Smith’de, iktisatçıdan çok filozof kimliği ile görünmez ele ekonomik ve ötesinde felsefi, sosyolojik bir içerik kazandırır ve döneminin liberalizminin genel yapısını oluşturur.

Yazıda bu bağlamda, “görünmez el” metaforu tartışılacak ve Smithyen kontekstte dinselikle din dışılık arasındaki yeri irdelenecektir.

Buradan kalkılarak Smith’in liberalizminin ancak metafizik bir tasavvur içinde ve analitik bir yaklaşımla kavranabileceği ileri sürülecektir.

Görünmez elin misyonunu ne ölçüde gerçekleştirebildiği de tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Görünmeyen El, Sosyal Sözleşme Akıllı Toplum, Kendiliğinden Toplum*

INVISIBLE HAND METAPHOR

Abstract

Process of becoming academical of economics is materialized in the apprehension of community organization of the 18th Century.

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetim (Fransızca) Bölümü.

This process is materialized at the metaphor of "spontaneous order" "invisible hand" that is occurred as an alternative to the political centered communal arrangement and integrates with the market phenomenon.

These two basic arguments related to the imagination, organization of the communal and their conflicts keep its activity up until now and even constitute one of the main tension focuses of that term.

Also Smith brings in content that is economical and beyond that philosophic, sociological to invisible hand by his philosopher identity instead of his economist one and constitutes the general structure of liberalism of that term.

At the writing in this context, "invisible hand" metaphor will be discussed and its place between spirituality and being out of religion in Smithian context will be considered.

Moving from this, it will be offered that Smith's liberalism can only be understood in a metaphysics imagination and with an analytical approach.

*Also at which grade **invisible hand** can implement its mission will be opened to discussion, too.*

Key Words: *Invisible Hand, Social Agreement-Axis Community, Spontaneous Community*

Giriş

20. yüzyıl piyasa olgusunun kıyasıya eleştirildiği, kimi zamanda baş tacı edildiği bir süreç olmuştur. Üzerinde böylesine yoğunlukla tartışılan, kimi zaman, şer odağı, kimi zaman yeryüzü cennetine giden yol olarak gösterilen az sayıdaki kavramdan biri olan piyasanın aynı zamanda içerdiği anlam ve gönderme yaptığı ekonomik, siyasal ve sosyal düzenlemede de bir belirsizlik ve kargaşa hiçbir zaman eksik olmamıştır.

Piyasa kavramı bir yanı ile modernitenin tüm bir entelektüel tarihi ile de örtüşür ve bu anlamda Rosanvallon'un deyişi ile 18. yüzyıldan itibaren toplumun sosyal sözleşme akslı yeniden kurumsallaşmasına ve yeni baştan düzenlemesine bir yanıt olmuştur. (Rosanvallon, 1999:3)

Toplumun kendi dışında bir egemen bir veli veya vasi aramaksızın hangi ilkenin etrafında yaşayabilir olabileceği Hobbes'tan Rousseau'ya temel bir problematik oluşturmuştur. Sosyal sözleşme ile ve daha çok politik düzeyde çözüldüğü ileri sürülen sorunsal Hume ekseninde tartışılıp alternatif veya ikame edici bir doğrultuda analiz edilmiştir.

Toplumsal sözleşmenin ötesinde sivil toplumun kurgulanması ve temsilinin daha çok piyasa esaslı ve ağırlıklı olması tezi bu süreçte belirmiştir ve bu doğrultuda belli bir geleneğin olgunlaşmasına denk düşmüştür.

Politik merkezli toplumsal düzenlemenin genel olarak olanaksızlığından hareketle, mübadele esasına dayalı bir örgütlenmenin toplumsal ilişkiyi sağlarken aynı zamanda özgürleştirici ve sosyal bağı kuracağı ileri sürülmüştür. Öte yandan mübadele esaslı örgütlenmenin uluslararası barışı da sağlayacağı varsayılmıştır. Önerilen düzen dinsel egemenliğe dayalı bir örgütlenmeye olduğu kadar merkantilist anlamda politik bir düzenlemeye ve fizyokratik içerikli totaliter bir yapı oluşturulmasına da karşı çıkıyordu.

Söz konusu toplumsal örgütlenme biçimi eşanlı olarak toplumun iktisadileşmesi şeklinde nitelenebilecek süreçle de çakışacaktır.

Sanayileşme devrimi henüz ivmesini kazanıp etkilerini hissettirmemiştir ama mübadele esaslı toplum düzenleyicileri peygamberlik düzeyinde değilse de preendüstriyel bir dönemden geleceğin ipuçlarını sezgisel olarak yakalamış görünmektedirler.

Ekonomi politiğin bilim niteliğine büründüğü bu dönem Smith'te somutlaşmıştır. Bu anlamda, modernitenin yükselişi ve günün kavranması açısından olduğu kadar iktisat biliminin değerlendirilmesinde de Smith çok önemli bir yerde durmaktadır.

Smith Blaug'un dediği gibi analitik açıdan iktisadi düşünce tarihinde önemli bir yerde sayılmayabilmekle birlikte (Blaug, 1996:29) iktisadi ilişkilerin temel kurgusuna ve toplumsal, tarihsel süreçlerindeki yerine hâkim olarak toplum bilimleri içinde önemi tartışılmayacak bir yerdedir. Smith kimilerince belki de biraz haksız olarak ekonomi biliminin babası olarak isimlendirilmiştir. (Pichet, 2003:49) Fakat Hutcheson, Hume... geleneğinin devamcısı olarak, kimi klasik dönem iktisatçıları ile birlikte bu yönünden çok bir felsefeci bir moral felsefeci olduğuna kuşku yoktur. Hatta ekonominin felsefesini yapmaktan öteye, onu felsefenin, moral felsefesinin bir ögesi olarak tasarlamıştır.

Smith, bu durumda toplumun yeniden örgütlenmesi sürecinde bir iktisatçıdan çok moral felsefeci ve belki bir sosyal bilimci olarak vardır. Ve yukarıda sözü edilen iki karşıt yaklaşımda özgün ve çok önemli bir yere sahiptir.

Rosanvallon gibi kimi yorumcular Smith'in mübadele merkezli bir toplum tasarlayarak, daha somut söylersek piyasa toplumu kurgusuyla politik düzeyi tümü ile dışladığını ileri sürmektedirler. (Rosanvallon, 1999:44) Bu yaklaşım Smith hakkındaki genel geçer kimi görüşlerin temelini oluşturur.

Smith ile başlayan ve Marx'tan geçerek Hayek'e uzatılan bu süreci mübadele esasına bağlarken aslında kendiliğindenⁱ bir toplumsal kurgudan bahsedilmektedir. Ve bu yukarıda da değinildiği gibi kendiliğinden olmayan, düzenlenmişⁱⁱ bir toplumsal kurgu ile çelişmektedir. Bu iki biçim arasındaki farklılık modern çağın temel çelişkisi ve gerilimini de oluşturur.

Kendiliğinden bir toplumsal yapıda ekonominin toplumsal yaşamın tüm birimlerine egemen olduğunu ve bunun modern bireyi moraliteden kopardığı tezinin Smith'e bağlanması da yine genelgeçer olarak kabul edilmiş bir yaklaşımdır. (Dumont, 1985 : 46,84)

Öte yandan kendiliğinden düzen (toplum) “**görünmeyen el**” metaforunda somutlaşır. Toplumun örgütlenme biçimine ilişkin yaklaşık 200 yıllık bu çok önemli tartışma toplumsal ve toplumlararası gerilimlerin odak noktalarından birini oluşturmuş ve “**görünmeyen el**” tartışmaları her bitmiş sanıldığında yeniden başlamıştır. Politik düzeyi, iktisadi ve sosyal düzeyi içeren analiz ve tartışmalar söz konusu Smith olduğunda ve felsefi yaklaşımında dinin ağırlıklı bir yeri olmasından kaynaklanarak teolojik bir düzeyi de içermektedir.

Smith'in görünmeyen eli, toplumsal yapının düzenlenmesi önerileri ve ütopyaları hala akademik ve politik düzeydeki gündemdeki yerini korumaktadır.

Tartışmalar genellikle tezlerinin;

Bütünlüklü olduğu veya çelişki içerdiği, iktisadi etikten kopardığı, görünmez elin boyutları ve içeriği, iktisadi analizi etrafında odaklanmaktadır.

Bu konuların tümü bir yazının boyutlarını zorlayacağından bu makalede görünmez el metaforunun ne olduğu belli bir süreç içinde kavranmaya çalışılacaktır. Görünmeyen el salt bir toplumsal, ekonomik, siyasal düzenleyicimidir. Yoksa Smith'in görünmez eli kendi teizmi içindeki tanrısal bir enerji ile mi örtüşmektedir. Piyasanın görünmeyen eli tanrının elinin ikamesi mi dir?

Makalede **görünmez el**'in dinselikle din dışılık arasında Smith için metafizik kaynaklı olduğu ama belki de İskoç ve Fransız aydınlanmacılığı konteksti içinde analitik bir yaklaşımla da varlığının mümkünlüğü ileri sürülecektir. Buradan hareket ederek Smith'in liberalizminin de ancak metafizik bir tasavvur içinde daha iyi anlaşılabilceğini, bununla birlikte bireyin özgürlüğünün ve eylem iradesinin mutlak gerekliliği ileri sürülecektir. Smith'in teizm ile bilimi arasındaki zor yeri ve özgürlüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Bu durumda bilimsel kriterler Smithyen projenin içindedir.

Fakat Marshall'ın “her şeyi Smith te bulabiliriz” deyişindeki gibi Smith'in görünmeyen eli kendisinin çelişkileri ve açmazları içinde ele alınacaktır.

Nihayet çok zor da olsa Smith in görünmeyen elinin varlık nedenini gerçekleştirip gerçekleştirmediği sorgulanacaktır.

Merkantilistlerden ve fizyokratlardan ayrılarak bireyin mutluluğunu ve toplumun refah düzeyinin artırılmasını hedefleyen Smith in bu amacına ulaşmadaki tutarlılığı ve nihai değerlendirmesi yapılacaktır.

Diğer bir deyişle Smithyen proje kimi yorumcuların ileri sürdüğü gibi Darwinci bir doğal ayaklanmaya mı denk düşmektedir. Yoksa özü itibari ile pasifizmi içerdiğinden yeryüzü cennetini mi sağlayıcıdır gibi soruların bu kontekst içinde tartışmaya açılabilceğini düşünüyoruz.

I. FELSEFENİN ANLAMI

I.1. Giz ve Felsefe

“Fikir ancak tahayyülün içinde vardır.”

Hume

“Tahayyülden yola çıkarak bir insan tabiatı oluşturulabilir mi?”

Hume

Etrafındaki bilinmeyi açıklamak isteği, insan doğasının korku gibi, merak gibi, çıkar sağlamak gibi, temel kimi eğilimlerinin sonucu olagelmıştır. Tarihsel süreç içinde çeşitli kurgularla önce fiziki gerçekliği, dış dünyayı anlayıp tanımlamaya çalışmıştır. Kendine kulak verip, çözümlenmeye çalışması daha sonraya rastlar.

İnsan çevresinde olup bitene Smith’in deyişi ile birbirine benzer ama aslında farklı duygularla yaklaşır. Kimi zaman şaşkınlık, kimi zaman hayret, kimi zaman da hayranlık olarak da isimlendirilebilen bu duygularⁱⁱⁱ insanın dış dünyayı algılamasının temelinde yatar. Smith’in bu kavramları ayrıştırmasındaki nedenler her birinin ayrı anlamları ifade etmesindedir. Biri yeni olana, diğeri beklenmeyene, üçüncüsü de güzel olana denk düşer. (Smith, 2006:68)

Dış dünyayı anlamaya çalışan insanın bu duygularının anlamı Smith için özellikle etkileri açısından önemlidir.

Gerçekten de Smith daha sonraki temel yapıtlarında bu ilişkiyi ortaya koyacaktır. Şaşkınlık ve hayret beklenmeyenin ve bilinmeyenin ifadesi olarak insan zihninde yankısını bulur. İnsan zihni ve psikolojisi bu duygulardan etkilenir ve acı

duyar. Beklenen ve bilinen olayların ve şeylerin oluşması ve bunların yarattığı zincir insan ruhunu rahatlatırken beklenmeyen ve bilinmeyenin yarattığı tedirginlik ve acı insan ruhunda gelgitli fırtınalara neden olur.

“Şaşkınlık bildik olaylar zincirinin veya şeylerin doğal gidişinin bilinmedik bir olay tarafından bozulması sonucunda ortaya çıkar ve insan zihninde sıkıntı yaratır.” (Smith, 2006:68)

Görüldüğü gibi zihnin daha önceden kurduğu olaylar zincirinin bozulması sonucunda zihnin rahat çalışması engellenmiştir ve şaşkınlık duyguları zihnin algılama sürecini bozarak bireyin psikolojisini etkilemiştir. (Béraud, 1992:315)

İnsan zihninin etkilenmesi süreci Hume’a dayanarak duyguların belirleyiciliği ile kurgulanırsa insan bilimi de yine bu yöntemle insan zihninin etkilenmesi üzerine yapılandırılabilir. (Deleuze, 2005:19) Zihnin psikolojisi^{iv} de insanın sistematik kavranması sürecinin asli unsuru olur.

Humeyen bir kontekst içinde insan doğasını algılayan Smith’e göre bu aşamada insan, tahayyül^v gücü sayesinde şaşkınlık veren olaylarla, “şeylerin doğal hali” arasında bir bağlantı kurmaya çalışır ama bu çok kolay bir süreç değildir.

“Tahayyül sıradan^{vi} olmayan olayların arasında bir ilişki kurmakta zorlanır.” (Smith, 2006:76)

Bununla birlikte Smith e göre insan doğası bilinmeyen veya şaşkınlık yaratan olayların ruhundaki etkisini gidermek için bir açıklama getirmek zorundadır. Çünkü sükunet ve “doğal hal” esastır, idealdir.

Smith’in analizlerinde “doğal gidiş”, “doğal hal” referansları daha şimdiden kendini göstermektedir. Şeylerin doğal gidişi, doğal hali bir boyutu ile ideal olana denk düşer.

Tahayyül gücü Smith için bir hareket noktasıdır. Humeyen bir yaklaşım içinde tahayyül bir anlamda insan doğasıdır ama bizzat kendisi de başka ilkeleri belirlemektedir. (Deleuze, 2005:5) Humeyen deneyci metodolojinin Smith üzerindeki etkisi çok açıktır burada; “deney ve alışkanlık” tahayyül gücü üzerinde etkilidir. (Hume, 1985:557)

İnsan zihninin çalışması Smith tarafından Humeyen ilkeler etrafında düşünüldüğüne göre zihnin çalışması algıdan^{vii} hareketle ve deney yolu ile düşünce üretip gerçeğe ulaşabilecektir. (Wagner, 2002:301) Tahayyül ancak izlenimlerden yola çıkar ve “şeylerin sıradan gidişini”^{viii} bozmadan yani bilindik olanı alışılmış olanı bozmadan açıklamaya çalışır. (Biziou, 2005:23) Bozulan algılama sürecini

onarmak için insan şaşkınlık veren olay ile bilinen olay arasında bir köprü oluşturmaya çalışacaktır.

“Hayal gücünün bunun için bulduğu tek çare, bir şeyden diğer şeye yumuşak ve kolayca geçişi sağlayacağını düşündüğü tek köprü ile iki uyumsuz görüntünün, görünmeyen bir ana olgular zinciri tarafından bağlı olduğunu tasavvur etmektir. Olayların devamı böylece zihnin alışık olduğu süreç ile uyumlu olacaktır.” (Smith, 2006:76)

Smith’e göre bu geçiş aynı zamanda batıl inancın başlangıcıdır ve politeist düşüncenin hazırlayıcısıdır; güneş tutulması tanrıların güneşi saklamaya karar verdikleri andır ama tanrılar şeylerin doğal gidişini tümünden bozmayacaklardır, güneş tekrar gözükcektir.

Smith antropomorf bir analogiyi boş inancın ve politeizmin kökeninde görür. (Biziou, 2005:28)

“Sadece tutkuları ile ve vahşi doğası ile davranan bir kişi için, güzelliği ve büyüklüğü ile, yararı ve zararı ile dikkatini çekecek büyüklükte ve düzensiz niteliğe sahip olan şeyler onun için görünmez ve ilahi bir gücün etkisidir.” (Smith, 2006:83)

Görüldüğü gibi Smith “şeylerin doğal gidişi” ile orda oluşan kırılmayı ve insan zihninin tahayyül gücü ile yüklemeye çalıştığı anlamı büyüye geçiş ve politeizmin başlangıcı için bir argüman olarak kullanmaktadır. Boş inanç ve oradan da politeizm tahayyül gücünün insanın sıkıntısına yanıtı ve çözümüdür. İnsanın olayları sisteme bağlama güdüsü ister istemez görünmez bir gücü getirecektir. Görünmez güç ile tahayyül arasında lineer bir bağ vardır. Görünmez güç boş inanç ile politeizmin bir anlamda ortak paydasıdır ve Leibniz’in “antropomorfizm” denk düşmektedir.

Tanrı “şeylerin doğal gidişinin” bozulmasına, kırılmasına müdahale edip onları önceki haline getirme gücüne sahiptir.

“Sıra dışı tüm olgular tanrıların gücüne atfedilir. Ağırılığı olan cisimler yere iner hafif olanlar uçarlar Jüpiter’in görünmez eli bu tür sonuçların yorumu için kullanılmaz Gök gürültüsü ve şimşek gibi olaylar ise tanrıların dehşetine bağlanmıştır.” (Smith, 2006:83)

Tanrılar sadece kural dışı oluşumlara müdahale ederler. Politeizmde sistemin doğal gidişi bozulduğunda tanrıların müdahalesi beklenir. Görünmez güç veya elin müdahalesi doğal hali geri getirecek ve insan ruhu sükunete kavuşacaktır. Burada

beliren görünmez elin nitelikleri “Ahlaki Duygular”da ve “Ulusların Zenginliği”nde belirecek olanınkinin ciddi ipuçlarını vermektedir;

“Bu durumda insan kendi hayal gücünün yarattığı tanrıların da kendisi gibi davranarak kendiliğinden oluşana, doğal olana değil onu bozan şeylerle mücadele etmeleri için tanrılara yakarmaktadırlar...” (Smith, 2006:84)

İnsanlar tanrıyı veya görünmez gücü bunun için yardımlarına çağırmaktadırlar.

Bununla birlikte Smith e göre boş inanç insan ruhunda yeni acılara neden olur. Tanrıların neyi niçin yaptığı sorusunun cevapsız kaldığı yerde olayların arasında bağ kurmak isteyen insan zihni felsefi düşünceye yönelir. Ayrıca temel ihtiyaçlarını gidermiş, belli bir iktisadi aşamadaki insan olayların arasındaki zinciri bulmaya yönelir. (Béraud, 1992:312)

“Felsefe şeylerin arasındaki ilkelerin bağının bilimidir. Doğa, bütün deneylere rağmen yine açıklanmayan birçok olgu ile doludur ve bunlar bizim hayal gücümüzü derinden etkilerler. Felsefe zihni derinden yaralayan bu olaylara karşılık, birbirinden kopuk bu olguları bağlayacak görünmez, zincirler oluşturur. Bu yolla kaosu düzene çevirmeye çalışarak insan zihnini sükunete erdirmeye çalışır bu da onun yaratılışına daha çok yakışır” (Smith, 2006:80)

Deneyin bilginin kaynağı olduğu tezinden yola çıkan Smith felsefenin tüm bilinmezleri açıklayacağı savında değildir. Felsefenin üstünlüğü batıl inancın her defasında neden olduğu yeni sıkıntıları ve acıları görelilik olarak daha çok azaltabilmesinde yatar.

Kartezyen düşüncenin gerilediği dönemde sosyal bilimlerin Newton’u olmaya soyunan Smith e göre Newton’un metodunun üstünlüğü açıktır “Newton Descartes i aşmıştır ve metodu o an için doğal bilimlerde kullanılacakların arasında en iyisidir.” (Smith, 2006:46)

Felsefe yorumu da Newtoncudur; kartezyen sistem gibi tümü açıklama savında değildir. Newtoncu sistem kartezyen sistemin tersine açıklanmayana ait çok geniş bir alan bırakır. (Sarfati, 2005:104) Smith de Newtoncu sistematüğün içinde anlaşılır olmanın tek koşulu olarak ilişkinin lineer olma niteliğini vermektedir. Felsefe olguların arasındaki bağı araştırır ve doğanın gizine ulaşmayı dener moral felsefe ile de insan doğasını konu edinir.

Bir ayağı stoacılar da olan Smith böylece bu okulun felsefeyi, ilahi gerçekliğin araştırılması olarak gören tanımından da ayrılmaz (Wagner, 2002:19) Stoacılar da göre doğanın, insanın ve etiğin araştırılması yaşam bilgeliğine ulaşılması

için gerekli araçları sağlar. Smith'te önce dış dünyanın bilinmezliğinden ve gizinin çözülmesinden hareket ederek insan doğasına varmayı denemekte sonra da insanın dış dünyaya bakışında felsefenin anlamını vurgulamaktadır. Felsefeye batıl inançtan hareketle bakan Smith gençlik yapıtlarında moral felsefesinin ve iktisat felsefesinin ciddi ipuçlarını vermektedir.

Felsefenin insanlık tarihindeki bu önemli rolü doğal olarak filozofun kimi üstün nitelikleri olması gerekliliğini doğurur. Olgular arasındaki bağı koyacak ve bu gizi çözecek olan hayal gücü filozofun sahip olması gereken bir niteliktir. Filozof zinciri oluşturacaktır. Filozof apriorisiz gözlemleyerek ve deneye başvurarak çalışacaktır. Filozof entelekti ve hayal gücü çok önemlidir. Newton ancak bu sayede;

“Uyumsuz gibi duran görüntülerin kimi ara zincirler ile aralarında bağlı olduklarını hayal edebilmiştir.” (Smith, 2006:120)

Filozof hayal gücü ile ancak doğanın ona sunduğu düzenli olgular arasındaki ilişkiyi, düzensiz olgulara da uygulayarak işini başaracak insan zihnini rahatlatacaktır.

Bunun için filozof makine icat edecektir. Makine, sistemleştirici özelliğinden dolayı onun işini kolaylaştıracaktır. Filozofun duyduğu sistem ihtiyacını makine yerine getirecektir;

“Sistemler genelde makinelere benzerler, ilk icat edilen makineler her zaman en karmaşıkları olmuştur. İlk icat edenden sonra yeni teknisyenler makineyi basitleştirir. Böylece makine daha iyi bir hale gelir.” (Smith, 2006:98)

Filozof makine sayesinde öncelikle asli işine dönmüştür. Artık sistemin nasıl işlediğine yoğunlaşabilecektir.

Basitleşen makine, sistemin estetik ve mükemmel olmasını sağlar. Sistematik olmazsa bile ilkel insan da bilinmeyi görünmez el veya antropomorfizm ile açıkladığı gibi filozof da sistematik ve bilimsel olmayı, olguları mümkün olduğunca az prensiple açıklamakta görür.

Filozof ayrıca kurgusuna makineyi dahil ederek antropomorfizmden mekanist bir benzetmeye geçer. Antropomorf tanrının sahip olduğu nitelikler makinede de vardır. Makine de doğayı dönüştürebilir diğer bir deyişle “doğal akışa”

müdahale edebilir. Filozofun hayali makinesi batıl inancın hayal ürünü yaratıklarının görünmez eli yerine geçmiştir. (Biziou, 2005:36)

Makine de insan ruhunu, değişik açılardan sakinleştirir. Makinenin, ilkel insanın görünmez tanrısına göre üstünlüğü, kendi önceden bilinen yasalarının olmasıdır. Makine bir yaratıcı (mekanisyen) tarafından yaratılmışsa da çalışması sadece kendine özgüdür. Filozof da artık makinenin nasıl işlediği ile ilgilidir. Smith'in deyişi ile etkin nedenin^{ix} peşindedir. Makineyi yönetenin nihai amacı ile, nihai neden^x ile ilgilenmemektedir. Bu durumda Newtoncu anlamda makinenin çalışmasından da genel yasa çıkarımına gidilebilir. Makine ve **görünmeyen** büyük bir zincir Smith için filozofun metaforlarıdır.

Bu hayali ilişki projesini, zincir kurma teorisini Hume'dan devralan Smith olaylar arasındaki bağlantıya epistemolojik bir anlam da yükler. Smith olguların bizzat kendilerinin tanımlanmaları ile bilimsel tahayyülü birbirinden ayırır. (Mathiot, 1990:121) Felsefeyi bir sistemleştirme çabası olarak gören Smith düşüncesinin temelinde makine benzetmesi koyarak bunu başarır.

Newton'un sistemleştirme çabasından yola çıkan Smith fiziki dünyadaki metodunu moral dünyaya getirme peşinde olacaktır. Kökeni itibarı ile felsefeye geniş bir sosyal metafor olarak bakarsak (Bréhier, 2004:28) Smith daha net anlaşılabilir. Felsefeye geçiş sürecine bakışı antropomorfist **görünmez elden** mekanik makineye geçiş olarak özetlenebilir. Gençlik döneminin felsefi kurgusunun mekanik makinesi daha sonra "Ahlaki Duygular"da moral dünyanın mekanik açıklanmasına taşınacaktır. "Ulusların Zenginliği"ndeki mekanik makine çok değişik bir kontekst içinde olsa bile "**bir görünmez el**" yorumu ile tekrar yapıtının özüne oturacaktır.

Sistematik olma savındaki Smith'te bu tez bizi onun bilgi teorisindeki, moral, politik ve iktisat teorisindeki özüne götürür. Bir anlamda bilimsel çekirdeğine ulaşılır.

Bununla birlikte ilk açıklamasını antropomorfizmden başlatan Smith'in bir ayağı da her zaman kendine özgü bir tanrıdadır. Tanrı Smith in düşüncesinde özgün bir yere sahiptir. Tanrı Smith in görünmez elinde de özgün bir yerdedir.

I.2. Sistem Felsefe ve Tanrının Eli

"Yazarının, isterse kısa isterse uzun sürdüreceği bir dramın aktörü olduğunu hatırla... Sana düşen, bu oyunda verilen rolü dürüstçe yerine getirmekten ibarettir."

Epictète

Gençlik dönemi yapıtlarında tabii din ile insan zihninin çalışması süreci arasındaki yakın ilişkinin tespiti Smith'i yarı metafizik sonuçlara götürmüştür. "Ahlaki Duygular"da ve "Ulusların Zenginliği"nde Smith aslında önceki çalışmaları ile herhangi bir kopma oluşturmadan sistemin bütünlüğü ile insan tahayyülü, bir anlamda algısı arasındaki bağa bu kez tanrıyı koymayı deneyecek karmaşık ve zor bir sürece girecektir. Smith bundan sonra sürekli olarak Humeyen deyiş ile bilimlerin en önemlisi olan insan bilimini, bir tür tanrısal iradenin varlığı ile bütünleştirme çabasına girer.

Smith insan biliminde ve insan doğasının gizinin çözümünde Newtoncu fiziğine benzer bir yöntem geliştirme peşindedir. Analize başlarken en güvenilir yer insanın duyguları aynı zamanda tutkuları olduğuna göre akıl insanın kavranmasında hareket noktası olamaz. Bu anlamda düşünce de etik sınıflandırma yapma yetisine sahip değildir. Bu işlev moral yetiye^{xi} ait olacaktır. Locke ve Hutcheson'a göre de moral duygu izlenimlerin algılamalara dönüşmesi sonucunda oluşur. (Jaffro, 2000:74)

Duyguyu insan tabiatının kavranmasında en doğru hareket noktası olarak gören Smith için teizm varış da aynı süreci içerir.

Sistemin tahayyül gücü için bir sonuç olduğunu gördük. Tanrıya da aynı şekilde aposteriori olarak ulaşılır. Teizm Smith için dinle felsefe arasındaki gidiş gelişlerin sonucudur ve bir bütünlüğe denk düşer. Çok tanrılı süreçten tek tanrılı sürece doğru evrilen bir yaklaşımdan çok felsefecinin sistemleştirme çabasının bir ürünüdür. Temel işlevi insan zihnini sakinleştirmek (Smith, 2006:158) olan filozof bu bütünlük sayesinde birbirinden bağımsız gibi gözükken olgular arasındaki görünmeyen bağı keşfe çalışır. (Smith, 2006:80)

Filozof olarak Smith bir yandan da monoteist bir Hıristiyanlıkla çatışmaktadır. Bu çatışma İskoç aydınlanması geleneği içinde kimi zaman, Hume kadar sert, ama genelde daha ılımlıdır. Siyasal otoritenin dünyevi ve dinsel kaynaklar arasında paylaşıldığı bir gelenek Smith'in teizminin kaynaklarını oluşturmuştur. Güçlü ve yaptırımları olan bir dinsel otorite geleneğinin Smith üzerinde büyük etkisi olduğu açıktır.

Smith'in döneminin İskoçyasında doruğa ulaşan felsefe genel olarak dinsel kültürden, İskoç kültüründen, özellikle kilise kaynağının içinden ama ona karşı gelişmiştir. Ortodoksluk ile aykırılık arasında gelişmiştir. (MacIntyre, 1993:265)

Bu süreçte ivme kazanan dinamik moral felsefe akımının da bir ayağının Hıristiyan teolojide bir ayağının da din dışı bir alanda olması kaçınılmazdır. Süreç, kendine özgüdür. Tanrının iradesinin üstünlüğü bu gelenekte deist bir görüş içinde ele alınmıştır; Locke İskoç akademisyenlerini metafizik ve bilim felsefesi

çalışmalarına bir epistemolojiyi dahil etmeye zorlarken Hutcheson moral ve politik felsefenin gereksindiği ölçüde bir epistemolojiyi öneriyordu. (MacIntyre, 1993:276) Iskoç moral felsefesindeki kırılma William Thom'un "Tüccar bir halkın gereksinmelerine cevap vermeyen bir üniversite öğreniminin yanlışları" isimli bir kitapta somutlaşır.

Moral felsefe yerini artık "pratik moral" e bırakmalıdır. (MacIntyre, 1993:280)

Bu geleneğin içindeki Smith yeni bireyi metafizik unsurun da ağırlıklı olduğu bir kontekst içinde ele alır, bir anlamda Dermange'nın deyişi ile bilimsel bir teoloji oluşturma çabasında olur. (Dermange, 2003:117)

Dini formasyonu güçlü, dini eğitimden geçmiş Smith bir ayağını din dışı düzene atarken bir ayağı henüz var etmeye çalıştığı tanrısındadır. Veya gerek duyduğu sistemindedir. Newton'un yaptığı gibi o da insan metafiziğinin bilimsel kurgusunu yapma çabasıdır.

Din Smith için moral duygularla özdeşleşmiş felsefi bir spekülasyondur. (Haakonsen, 1981:123) ve tanrı da moral kategorinin bir sonucudur.

Smith'in iki temel yapıtının temel örgüsünde çağın teizmi temel bir katalizör olmaktadır böylece. Teleolojik açıklamalarının kökeninde de tanrısasal bir motif vardır. Fakat bu tanrının Hıristiyanlığın tanrısı ile bağı çok gevşektir

Birey, egemen güç tarafından belli amaçlara göre kurgulanmış bir düzenin içinde yer alır. Smith'in bu temel varsayımı bireyin akıldan çok duyguları ile hareket ettiği tezi ile uyum halindedir. Birey rasyonalitesinden çok tutkuları ile davranır ve bu onu tanrısasal düzene –sisteme- ve onun amaçlarına götürür. Tanrı da bireylere amacını akıl yolu ile değil onları donattığı güdülerini ile gerçekleştirir.

Diğer bir deyişle tanrı kendi ereğini gerçekleştirmek için insanı tutku ile donatmıştır. Tanrının eli insanın tutkuları vasıtası ile toplumsal düzeni oluşturacaktır. Sistem bu el aracılığı ile işler olacaktır.

Bilge olan sistemin kendisidir, bireyin duygularıyla hareket ederek bilge olma şansı yoktur. "İnsan bilgeliğinin tümü onu yaratan tanrıya aittir." (Smith, 1976:87) Smith'in sistemi, veya ideali teizm ile çelişmez. Sistem yaratılmıştır., oluşturulmuştur. Fakat fiziki gerçeklik ancak felsefi tahayyülle mükemmelleştirilmiştir ve sistemleştirilmiştir.

Smith antik fiziğin tarihinde şöyle der;

"Genel yasalarla yönetilen ve türdeş amaçlara doğru yönlendirilen evren mükemmel bir makine olarak algılandıktan sonra, bu harika oluşumla insan

sanatının ürünü olan makineler arasındaki benzerliği gözlemleyen filozoflar dünyanın oluşum evresine kaçınılmaz olarak insan dehasının benzeri ve aynı zamanda üstünü bir gerçekliğin öncülük ettiğini düşünürler.” (Smith, 2006:143)

Sistem tekdir, bu durumda, tek yöneticinin tek kararı ile inşa edilmiştir. Mekanik olarak yaratılan oluşturulan bir makinenin benzeridir. Bu kavramın Smith için anlamı büyüktür. Çünkü tanrı (mekanisyen) evreni bir kez oluşturmuştur. Ama tekrar müdahale etmemiştir ve etmeyecektir. Teizm Jüpiter’den uzaklaşmıştır. Öyle ise tanrının eli de bir anlamda Jüpiter’inkinden farklı olacaktır. Çünkü makinenin işleyişinden sorumlu değildir. Bilge teknisyenin eli müdahale eden düzenleyici bir el değildir, bu durumda her tekil olaya çözüm arayan, yardıma koşan, yardıma çağırılan tanrı değildir. Smith’in tanrı tahayyülü monoteist Hıristiyan tanrısından iyice uzaklaşmıştır.

Dinselliğin dedüktivizmi ile deneyciliğin endüktivizminin sentezini yapmaya çalışan Smith için doğal felsefe böylece doğal dinin bir parçası olabilir. Tanrıyı yapıtları ile anlamak peşindeki filozofun tanrının amaçlarını anlamak gibi, değerlendirmek gibi, bir işlevi olamaz.

Evrenin bir zanaatkar “el” i ile yapıldığı tezi nedenlerin kategorizasyonu ile bizi yeniden görünmez el metaforuna götürecektir. Çok tanrılı dönemden tek tanrılı sürece doğru evrilen kavramın antropomorf niteliğine bu kez mekanist analogi eklenecektir. (Bizou, 2005:60) Makinenin mekanik bir el tarafından öyle ise antropomorf bir yaratık tarafından oluşturulması bizi filozofun tahayyül sorununa da tekrar geri getirmektedir. Teist felsefeci etkin nedenle nihai neden, kendiliğinden makine ile yaratılan makine^{xii} ayırımı yapıp onların uzlaşımını böyle aramaktadır. (Bizou, 2005:60)

Tahayyülün makinesi, mekanik makine, görünmeyen el ile özdeşleşmiştir.

Yaratılmış olan makine mükemmeldir. Filozofun işi buna insan gözlemine ve tahayyülünü eklemektir. Bilim böylece teizmi oluşturmuştur.

“Bu makine insan elinin yaptığı tüm makinelerden üstündür, cehaletin batıl inancı doğurması gibi bilim teizmi doğurmuştur.” (Smith, 2006:145)

Teizm artık Smith için bilimden ayrı değildir ve insanı bu projede edilgen olarak görmemektedir. Teizm belki de Hume’dan farklı olarak insanın duyduğu sıkıntıya, çare bulan bir tahayyülden de başka bir şey değildir.

Böylece belirtildiği gibi görünmez el bir anlamda Leibnizin “Théodicée”sinin yansımasıdır. (Dermange, 2003:170) Birbirinden değişik nitelikteki monatların uyuma sahip olmadıkları düşünülürken bütün içinde bir anlam kazanırlar. Bütün, monatların uyumu ile oluşur.

Tekil monatların bütünsel uyumu ve bütünsel bir amacı sağlamaları Smith açısından önceden bilinmeyen veya beklenmeyen gerçekleşmesidir. Beklenmeyen sonuç tanrı tarafından bireylere yüklenen güdülerle sağlanmıştır. Beklenmedik sonuçlar Smith’in görünmeyen eline denk düşerek moral felsefesine ve iktisat felsefesine yansıyacaktır.

Beklenmeyen sonuçlar tezi evrenin yapıcısı bir tanrı fikri ile de bütünleşmiştir. Tanrı amacını gerçekleştirmek için kendi amacını bireylere yüklemiştir. Sistem bu amaca göre kurgulanmıştır ve sistemin unsurları genelde bilinçsiz bir şekilde bu hedefe yönelik eylemlerde bulunurlar. Kısa vadede tasarlanan hedefler bundan dolayı ilk bakışta çelişik gibi görünseler de sistemin amacı ile uzun vadede birleşirler.

“Bir saatin tüm düzenekleri yapılmış olduğu amaca hizmet etmek için düzenlenmişlerdir. Saati gösteren bu düzenekler bu amaca varma niyeti ile hareket etselerdi bundan daha iyisini yapamazlardı. Biz hiçbir zaman onlara zaten böyle bir amaç yükleyemeyiz. Biz sadece saati yapanın bir amacı olduğunun bilincindeyiz. Bunun ne olduğunu önceden bilemeyiz.” (Smith, 1976:142)

Kendi amaçlarını benimseten tanrıya giden yol Smith’in sık sık kullandığı “şeylerin doğal gidişi”ne denk düşecektir.

Burada dikkat edilmesi gereken bu kavramın yukarıda belirtildiği gibi ideal bir sürece denk düşmesidir. Kendiliğinden var olan ve zaten bilinen değildir. Birey bu yolu kendisi bir tatonman süreci ve anın gerçekliği içinde bulacaktır. (Biziou, 2005:269)

Görünmez el bu durumda kendiliğinden ve her an her bireyi ideale götürmeyecektir. Bireyin sorumluluğu arayıp, bulmaktır. Tanrının eli Jupiterin eli değildir. Ve birey her an müdahalesini yardımını istemez. Hıristiyan teolojiden açık bir kopuş vardır. Üstelik Smith’in batı düşüncesinde laikleşme dönemine denk düştüğü bilindiğinde teizmini bir dinsellik anlamında özellikle de almamak gerekir. “Ulusların Zenginliği”nde şöyle der;

“Dinsel eğitim insanları bu dünyaya iyi bir yurttaş olarak kazandırmayı değil gelecek yaşama hazırlamayı amaçlar.” (Smith, 2005:199)

Aposteriori dolayısı ile Smith'in anlayışındaki bilimsel kurgulu tanrı estetik bir teizmi yansıtır.

“Belirli bir erdemi içeren eyleminde kutsal güçle işbirliği yaparız ve onun planına hizmet ederiz.” (Smith, 1976:234)

Açıkça görülmektedir ki metafor çok tanrılı düzenden sonra bu kez estetik bir kurguda asli yerine oturmuştur. Smith'i döneminde yaygın olan din adamlarından ayıran teolojik çıkarımlarını bilimsel düzeye, sosyal düzeye, aktarması olmuştur. Metafizik öge, bilimsel içerik ile etkileşim içindedir. Bu Smith'in iyimserliğinin sağlayıcısı olacaktır. Çünkü; tanrısal bir düzen mümkün olanların en iyisi olarak oluşturulmuştur ve birey buna göre yaratılmıştır

İyiliksever, şefkatli ^{xiii} bir tanrı nedenini kendi bildiği bir amaca bireyleri yönlendirecektir. Bu insan soyunun devamı ve refahından başkası olamaz.

“Tüm bunlar bir tek şeye yöneliktir. İnsan mutluluğunun oluşumu ve sefaletin ortadan kaldırılması.”(Smith, 1976:111) Tanrı, bireyleri bu amaca yönlendirmek için Hegel'i hatırlatırcasına kurnazlık yapıp, kandırabilir. Kısa vadede de insan için olumsuz olan uzun vadede tanrısal amaca denk düşebilir.

Görünmez el böylece Smith'te bireyin rasyonelitesine güvensizliğinin bir tezahürüdür. Birey rasyonel değildir, duyguları ile davranır. Birey çelişkili olduğu sürece mutlu olamaz. Dinginliği uyumuna bağlıdır. Tanrı, ancak insana uyum içinde olduğunu düşündürebilir. (Biziou, 2002:40)

Sistem mükemmel bir makine olarak tasarlanmıştır. Ve genel yasalarla yönetilip insan soyunun muhafazasına ve refahına dönük olacaktır.

Teizm sistemdir. Sistem dinginlik sağlayıcıdır. Uyumdur.

Uyum sağlayıcı olan görünmez gücün varlığı insanı yalnızlıktan kurtarıcıdır. Güven vericidir. Filozof Smith için de aynı şey geçerlidir.

“Hırsları tatmin olmayan, gözü doymayan varlıklı kesimlere rağmen” umutsuzluğu Smith bu sayede yenecektir. (Prévost, 2000:45) Filozof güzele, estetiğe tutkundur. Bunun kaynağı insanın mutluluğunu isteyen tanrıdır. Smith bu sonuca iyimser théodicée ile varmaktadır.

II. TOPLUM YENİDEN KURUMSALLAŞMASI

II.1. Bireyin Eylemi

“Smith’in bireyi kozmopolit bir bireydir. Aynen Smith gibi kozmopolit bir İskoçyalı.”

Fernandez

“İnsanın kendinden başka bir yasa yapıcısı yoktur.”

Hume

Teoloji ile felsefenin, dinsel ile bilimselin iç içeliğinin İskoç aydınlanmasındaki belirleyiciliği Hutcheson-Smith çizgisinde kimi zaman ikilemlerin kaynağını oluştururken diğer yandan bireyi özgürleşmiş bir alanın eşiğine getirmiştir.

Açılan yeni dünyanın ufkunun belirsizliğinin yarattığı tedirginlik açıktır. Dinsellikten dindarlığa geçerken birey nereye konulacaktır. Diğer yandan bireyin yeni moral kriterlerini bulması da önemlidir. Hemen peşisıra toplumsal düzenin bu içerikle yeni baştan tanımlanması aciliyet kazanmıştır.

Eski yunan kültüründen çok farklı olarak dönemin endividüalizmi yeni bireyine ait iki ayrı ve karşıt yorum getirir. Birinde tam ve bağımsızdır. İndirgenmiş^{xiv}, yalınlaşmış, amaca göre kendini oluşturmuş ve dış dünyayı değiştirebilmek iradesi olandır. Diğeri bunun tam tersidir; Smith’in bireyi kendini diğerinde arayan bütüne ihtiyaç hisseden ve ancak onun sayesinde var olandır. Rasyonel davranmaktan çok duygularının etkisindedir.

“Duygularımızın şiddeti bizim konumumuzu belirtir.” (Smith, 1976:224)

der Smith. Birey öncelikle tutkuları ile davranacaktır. Bunlar düzen yapıcı tarafından, veya görünmez bir el tarafından kendisine apriori verilmiştir.

XVIII. yüzyılda gelişen ve özellikle İskoç aydınlanmasının damgasını vurduğu ekonomi politiğin Hume-Hutcheson çizgisindeki bireyi ile bu durumda metodolojik düzeyde rasyonalizmin değil deneyciliğin ve santimentalizmin ürünüdür.

Bu içerikte insanın kendi biçim ve eylemlerinin hem kaynağı hem nedeni olduğu (Renaut, 1999:II-315-325) Heidegger anlamında bir akılcılığın karşıtı bir

bireycilik Smith'le beraber ekonomi politik biliminde damgasını vuracaktır. Filozofun aposteriori tanrısı, bireyi apriori güdülerle donatmıştır.

Bağımsız insan eylemlerinin ve akıl yürütmelerinin din egemenliği sonrası toplumda düzen yapıcı olduğu tasavvuru ekonomi politiğin kurgusunun dışındadır, hipotetik bireyi de Dumont'un eleştirdiği "dış dünyayı değiştirmek için çılgınca bir istek duyan kişi değildir." (Dumont, 1985:24) Değiştirmek bir amaç gerektirir. Amaç ise öncelikle sistemindir. Ancak görünmeyen bir el bireyi bu amaca doğru yönlendirebilecektir.

Yeni gelişen disiplin Descartesçi antroposantrik anlayış içinde ele alınan volontarist bir tezahürle insanlığın "amaçlarını" gerçekleştirmeye yönelik, özgürlüğünün sözleşmecî süreç içinde tescil edildiği (Renaut, 1999:II-311) bireyi kendi dışında tutar. Birey topluma giderken onunla yüzleşip etkilenecektir.

Toplumsal olgunun bireysel algılarla kavranmasının getirdiği redüksiyonizm endişesi de Smith'in bireyin modernitenin genel birey tipolojisinin dışında kalma çabası ile aşılmıştır.

Smith ve ekonomi politiğin genel olarak özgünlüğü burada belirlemektedir. Smith'in metodolojik endividüalizmi redüksiyonist olmamıştır. (Dupuy, 1992:20). Duygu ve tutkuları öz çıkardan ibaret değildir. Onunla özdeşleştirilemez. Kozmik düzen bireyi bütünü ile kavrayıp yönlendirecektir.

Smith'in bireyi kendine yeterli değildir ve bunun bilincindedir. Sürekli huzursuzdur. Kendi kimliğini diğerine onaylatmak ihtiyacı içindedir. Umutsuzca başka birine sarılır. Dumont'un Smithte görmek istediği modernitenin klasik bireyin dışındadır. (Dumont 1985:48-86) İnsan insanla ilişki oluşturma durumundadır. Eleştirildiği gibi ekonomi politiğin bireyi bu durumda şeyle değil insanla ilişkiye girer, kendi ile diğeri arasında gidip gelir. Topluma doğru gider ama toplumun dışındadır ve ona mesafelidir. Bununla birlikte belki de biraz paradoksal bir biçimde ekonomi politik bilimi de ancak bireyin toplumla olan mesafesi sayesinde ortaya çıkacaktır. (Dupuy, 1992:68) Ekonomi politiğin sujesi öyle ise ekonomik düzeyin tek yönlü yapıcısı olmayacaktır. Kaldı ki bunun için kendini yetkin hissetmez.

Öte yandan bireysel gelişimi "bireyin kendi için endişelenmesi" ni de (Renaut, 1999:III-20) içerir ise bu birey için çıkar düşüncesinin ve öz sevginin çakışması demektir. (Cléro, 2001:462) La Rochefoucault'un deyişi ile çıkar böylece kendine sevginin temel dinamiği olur.

Bireyin öz dinamiklerinden kaynaklanan etik bireyin tatminini ve mutluluğunu ön plana çıkarmıştır. Smith'in bireyi için çıkar arayışı kendi başına moral dışı değildir.

Ferguson'dan Smith'e oluşan çizgide beliren birey, iradi davranışla toplumsal düzeni değiştirmeye yönelmez. Sosyal değer yapıcısı olmaya yönelmez. Toplum bireyin ötesindedir.

Deneyci ve moral duyumsamacı felsefenin ürünü olan Smith'in bireyi öz sevgiyi^{xv} iktisadi düzeyin temel motifi yapacaktır. Ayrıca öz sevgi tanrısal yapılanmaya da uygundur. Sonsuz iyi olan ve insan soyunun refahını ve mutluluğunu isteyen tanrıya uygun olarak bireyin kendi varlığını korumak ve devam ettirmek gibi bir uğraşı içinde olması doğru ve iyidir. Bunun iktisadi düzeye yansması Smith'in ekonomi politik biliminin temel akslarından birini oluşturacaktır. Kozmik düzen, refah ve mutluluk amacını insan türünün tüm elementlerinde görmek amacındadır.

Smith'in bireyinin çıkarında somutlaşan kendine sevgisi (self-love) bununla birlikte sosyal sözleşmedeki Rousseau'nun bireyinin kendine sevgisinden farklıdır. Smith'in tersine Rousseau için kendine sevgi (amour de soi) doğal bir duygudur ve kendi varlığının korunmasına yöneliktir. Yapay olan kendine sevgi^{xvi} (amour propre) ise toplum içinde gelişmiştir. Sosyal bir veri olan öz çıkar da bu tür bir kendine sevginin temel ögesi olur. Sosyalleşme, bu tür bir öz çıkarın somutlaştığı bir süreç olur. (Rousseau, 1992:20-30) ve Rousseau için olumsuz bir anlam içerir.

Rousseau'nun hipotetik bireyi, bağımsız otonom kendine yeterli ve kendine egemendir. Her türlü sosyal yapının gerektirdiği karşılıklı bağımlılık ilkesi ile ilgisi yoktur. İktidara ve özgürlüğe sahiptir. Topluma kendi iradesi ile girer. Akıllı makul ve özgürdür.

Sözleşmecilerle Hume Helvetius ve Smith çizgisinde belirginleşen bu fark Rousseau'yu çıkar teorisyenlerinden ayırır.

Rousseau için temel olan ayırım iki öz sevgi (amour propre, amour de soi) arasındaki fark iken Smith için önemli olan çıkara dayanan davranışlarla, altruist davranışlar arasındaki farkı ortaya koymaktır. (Larrère, 2002:79)

Bununla birlikte Smith'in bireyinin kendine dönüklüğün davranışlarında tek belirleyici, egemen olması, egoizme kayması düşünülemez. Aynı zamanda toplumsal bir yaratık olan ve asosyalden sosyale geçmek durumundaki birey bir diğeri ile karşılaşacaktır ve diğerinin de mutluluğunu dikkate alacaktır. (Smith, 1976:74)

Smith'in bireyi bu durumda salt egoist tutkularla yüklü olamaz.

“İnsan ne kadar egoist varsayılsa bile doğasındaki kimi prensipler onu başkalarının mutluluğundan zevk almaya iter.” (Smith, 1976:23)

Toplumsallaşma sürecinde diğeri ile karşılaşan birey bir yandan ötekinin mutluluğundan zevk alırken bir yandan karşı tarafın beğenisini almaya çalışacaktır. Diğer bir deyişle tarafsız seyircinin gözünde olumlu bir izlenim bırakmak isteyecektir.

Rousseau'nun olumsuz süreci toplumsallaşma Smith'te olumlu bir işlev görür.

Süje, sempati arayışı ile ötekine gitmeye çalışacaktır. Kendine sevgi diğerlerinin sevgisini aramanın şartı olmuştur. Kendine dönüklük, bilinçsizce başkasını aramaya dönmüştür. Toplumsallaşan görünmez el, toplumsal dokuyu bireyden hareketle öğretilir.

“İnsan mutluluğunun en önemli kısmı başkaları tarafından sevildiğinin bilincine varmaktan geçer” (Smith, 1976:28) der Smith

Kendine sevgi bireyi kör etmek üzere iken tarafsız seyirci sayesinde egoizmin tüm benliğine hakim olması önlenir. (Dermage, 2003:58)

Smith'in bireyi böylece Iskoç aydınlanmasının bir ürünüdür ama belirtildiği şekilde özgündür de ve modernitenin klasik bireyinden farklıdır.

Smith'in bireyi benden ötekine “Ahlaki Duygular”nda sempati yolu ile gitmeye çalışmaktadır. Davranış kuralı Smith'in deneyci yöntemi uyarınca a posteriori oluşmaktadır. Norm deneyden önce değil, pratikten sonra oluşmaktadır. (Mathiot, 1990:114) Smith piyasa yolu ile aynı şeyi “Ulusların Zenginliği”nde gerçekleştirmektedir. İktisadi söylem de böylece ampirik bir niteliğe bürünmektedir.

Sempati yolu ile bireyler arasındaki duyguların dolaşımına tanık olan birey “Ulusların Zenginliği”nde de elindeki gelir ile toplumsal döngünün sağlayıcısı olacaktır farkında olmadan.

Görüldüğü gibi birey Smith'te deney öncesi apriori olarak “Homo Economicus”un nitelikleri ile davranmamaktadır. Birey muhatabı olduğu eyleme göre kendisinininkini oluşturacaktır. Birey hem fiyatların aktörü hem de gelir kategorisinin sujesidir. (Mathiot, 1990:44) Diğer bir deyişle hem mübadele eden hem de üretim sürecinde görev alandır.

Smith'in endividualizmi toplum birey karşıtlığına dayanmamaktadır. ^{xvii} Birey kendinden önce tasarlanmış sistemin, kozmik bütünün bir ögesidir.

II.2. Toplumsal Bağın Oluşumu

“Kollektif düzen insanların amaçlarının değil, eylemlerinin sonucudur.”

Hume

Bireyden toplumsala geçişliliğin sağlanması sürecinde Montesquieu'den Montchretien'e uzanan çizgi Hobbes'tan Rousseau'ya uzanan sürecin tam karşısında olmuştur.

Genel olarak toplumsal düzen tasavvurunun politik düzeye dayandırılmasının tersine bu çizginin yaklaşımı, "kendiliğinden", bir nitelik taşımıştır. Bununla birlikte metodolojik açıdan zorluklarla karşılaşmış, bireylerin ilişkisinden hareket edilerek sosyalizasyonun nasıl sağlanacağı problematiğinin özünü oluşturmuştur.

İç içe geçmiş siyasal ve dinsel otoriteden ve onun oluşturduğu yapıdan bağımsızlaşarak birey merkezli toplumsal bağın yeniden oluşturulması sürecinde non volonarist veya anti Rousseaucu bir çözüm ekonomi politikte somutlaşmıştır. Sosyal sözleşmeci bir toplum mühendisliği, projesi Hume Smith çizgisinde mümkün değildir; aklın yukarıda belirtildiği üzere kendi başına sınıflandırma yapma yetisi Hume'a göre yoktur. Smith'de de refleksiyonun kökeninde izlenim vardır. (Rawls 2000:84) Bu izlenim bir anlamda güdüsel olarak var olduğuna göre, bunların apriori varlığı tanrısal bir süreç içinde mümkün olur.

"İnsan doğal olarak iyilik yapma ve toplumu inşa etme yeteneklerine sahip olmakla birlikte, doğanın yapıcısı düzen ile ilgili yaptırımları seçmeyi insan aklına emanet etmemiştir. Tanrı bu belirli amaca ulaşmak için insani anlık bir duygu ve güdü ile donatmıştır" (Smith, 1976:87)

Smith'de toplumsal bağın – hukukun – referans kaynağı bireydir. Bununla birlikte hukuk düzeyi ile akıl^{xviii} arasında açıkça mesafe vardır. (Mathiot, 1990:38)

Toplumsal düzen bireyin eylemlerinden etkilenmekle birlikte onun üstünde ve dışındadır. Eylemler usa dayanan bir niteliğe sahip olmadıklarına göre bir amaç güdemazler. Bu durumda toplumsal düzen ile insan eylemi arasında lineer bir bağ olamaz. Daha doğrusu insan eylemlerinin amaçları toplumsal bağın yapıcısı olamaz. Smith'in bireyi toplumsalın yapıcısı olacak ama bu işlev volonarist, bir nitelik taşımayacaktır. Bu durumda insan eylemi kaynaklı olabilecek olan toplumsal, ne ona karşıt olacak ne de ona indirgenecektir. (Mathiot, 1990:40)

"Bu amaca ulaşmak için çok güçlü motiflerle donatılmış olmamıza rağmen, bu amaç için gerekli araçların seçimi aklımızın yavaş ve kuşkucu, yaklaşımlarına saptamalarına bırakılmamıştır."

der Smith. Görüldüğü gibi "moral veya politik bir rasyonalite toplumsal bağın oluşumunda Smith tarafından güvenilen bir yol değildir." (Mathiot, 1990:38)

Sosyal teori, Smith'in metodolojik yaklaşımı ile deneysel metotla sıkı sıkıya bağlıdır.

“Bu dünyada her şeyin belirlendikleri amaca göre yönlendirilmiş olduğunu görürüz. Besinlerin sindirimi, kanın dolaşımı... bütün bunlar hayvansal yaşamın temel amaçlarıdır. Bununla birlikte hiçbir zaman bu amacı asıl nedeni ile karıştırmayız. Kanın dolaşımının ve besinlerin hazmedilmesinin kendiliğinden oluşmasının sindirim ve dolaşım amaçlarını gerçekleştirmek için yapıldığını düşünmeyiz.” (Smith, 1976:99)

Smith biyolojik örneği toplumsal düzeye taşımaktadır. İnsanın eyleminin amacı, nihai amaçla ilişkilendirilmekten uzaktır.

Bu durumda toplum da insan bedeni gibi bireyin eylemlerinin sonucu olabilecek fakat eylemlerin amaçlarından bağımsız oluşacaktır. Sistemin, mükemmelliği asıl sonucu sağlamaya muktedirdir. İnsanın dışında oluşan toplum bu durumda spontane bir sonuçtur. Önceden bilinmeyen öngörülme bir sonuçtur. Bireysel ve sosyal dinamiğin sonucudur ve aktörlerin dışında oluşur. Toplumsal düzen insan iradesinden bağımsız ve öncedir. (Dupuy, 1992:15)

Smith'e göre toplum otonomdur. Bireylerin eyleminden kaynaklanır ama dışında kalır.

Spontane düzen önceden bilinemez. Tanrısal olan bu düzeni öngörmenin filozofun işi olmadığı yukarıda belirtilmişti. Buna karşılık tanrısal düzenin, kendiliğinden düzenin, görünmeyen bir el tarafından oluşturulan düzenin yasaları ise keşfedilebilir. Bu da filozofun görevidir.

Toplumsal düzen kozmik düzenin, sistemin bir unsuru olduğuna göre filozof toplumsal oluşumun, kendiliğindenliğin nedenlerini değil etkileşimlerini anlayacaktır. İnsan doğası tam bir özgürlük içinde spontane olarak kendini ifade ettiğinde oluşan düzen mükemmel sistemle uyum içindedir. Toplumsal düzen, tanrının yarattığı düzene uyum sağladığı sürece tanrısaldir. (Barrère 1976:258)

Kendiliğindenlik bireylerin doğal düzene uygun davranmalarını şart koşar. Diğer bir deyişle doğal özgürlük anlayışına uygun davranıldığı sürece ancak toplumsal sistem kendiliğinden oluşur. Birey gerekli olan güdülerle apriori donatılmıştır. Gerekli olan koşulları hazırlamak bireyin sorumluluğundadır. Birey sadece kendine dönük iken toplumsalı gerçekleştirebilecektir.

Eylemi ile toplumsal bağı oluşturan birey bilmeden tanrısal amaca hizmet edecektir. Tanrısal amaç açıktır; önce toplumu oluşturmalı sonra insan soyunun

refahı ve mutluluğu temin edilmelidir. Görünmeyen bir güç ikisini de gerçekleştirmeye yönelik mekanizmaları baştan sağlamıştır.

Smith'in görünmeyen eli Hegelyen anlamda bir aklın kurnazlığı^{xix} ile çakışır. Suje olmayan bağımsız bireyler tutkularının yol göstericiliğinde hareket ederken toplumsal düzen kendiliğinden oluşmaktadır. "Kurnazlık" bireylerin tutkularından yararlanarak sistemin amaçlarının gerçekleşmesine hizmet etmektedir.

Bununla birlikte Smith'in rasyonalizmi reddetmesi bireyselden toplumsala geçişliliği önce zorlaştırmıştır. Toplumsal referansın olmayışı bireysel eylemi başlangıç noktası olarak almayı zorunlu kılmakta ama problematiğin çözümünde yetersiz kalmaktadır. Hukuk Smith in açmazını aşmakta başvuracağı diğer bir unsur olacaktır. Fakat hukuk Smith için bireysel tercihlere bırakılmayacaktır.

Smith'in zorluğu kamusal yararın veya nihai sonucun bireysel eylem veya bilinç tarafından önceden bilinmeyeceği veya hedeflenmeyeceği çelişkinin aşılmasında yatmıştır. Hukuk bu açmazın çözümünde gerekli ama yeterli değildir.

Sorun görüldüğü gibi Arrow ve Hahnin in denge probleminin aynısıdır. (Mathiot, 1990:39)

Smith açmazı Hume'dan esinlenerek ama çok yerde ondan ayrılarak çözmüştür; kendi içine dönük ve nihai amaca göre değil, etkin amaçla davranan bireyin eylemlerinden toplumsal düzeye geçiş sempati merkezli olarak çözülecektir. Sempati temel işlevi göreceğ sonra morale -hukuka- giden yolu oluşturacaktır.

Bu süreçte birey kendini tarafsız seyirciye onaylatacaktır. Toplumsal düzen de tarafsız seyirci ile oluşur. (Thévenot, 1993:17) Toplum tarafsız kişinin soyutluğunda, somutlaşıp, denetleyici olur. Birey başka biri olmayı bu şekilde öğrenir ve toplumsal doku bu süreçte oluşur. Tarafsız seyirci moral kriterleri oluşturarak toplumsal yapıyı inşa eder ve denetler.

"Tüm bu duygular toplumsal uyumu sağlamaya yeter." (Smith, 1976:47) diyen Smith için sempati merkezli bu yapı insan eyleminin beklenmeyen sonucudur. Bu anlamda bir üst iradenin yansıması da değildir.

Bireyin ötekine gitmek isteği sempati arayışında yatmaktadır. Bilinçli olmayan bu gidiş^{xx} sosyal değer in inşa edicisidir. Smith burada Hobbes'ten Rousseu'dan ve Bentham'dan ayrılmaktadır. Sosyal teorisi moral pratiğin bir sonucudur. (Biziou 2005:132) Bireyi eyleme geçiren sempati Haakonsen'in deyişi ile karşılıklıdır. Birey tarafsız seyircinin onayını alırken o da bireyden etkilenir. (Haakonsen, 1981:126) Bu karşılıklılık görünmez el yolu ile ortak sosyal kriterleri oluşturur ve Smith in toplumsal teoriye temel katkısıdır.

“İstedigini almak için diğerlerinin kişisel çıkarlarına seslenmek ve onların istediğini yerine getirmenin onların da avantajına olduğunu belirtmek tutulabilecek en emin yoldur.”

Smith için iş bölümü toplumsal ürünün artışının bağımsız bir kaynağıdır. Değişim kaynaklı iş bölümü eğilimi zenginleşmeyi getirir. Tasarım tanrısal olabilir ama yeni dönemin gerektirdiği yeni bireyin apriori gereksinme duyduğu yetiler vardır.

İş bölümü sayesinde yeni iktisadi birey yapılandırılır. Bireyin otonomizasyonu de bu süreçte belirginleşir. Bağımsızlaşmış birey iki temel Smithyen kavram doğrultusunda kendiliğinden mübadeleye yönelir. Hutcheson’a kadar mukavele doktrine bağlı olan mübadele Smith’le beraber buradan ayrılır. Mübadele bilinçli değil durumunu iyileştirme peşindeki bireyin ötekine yönelimidir. Smith’in bireyi aynı zamanda Mandeville ve Hutcheson’unkinden ayrılarak iş bölümünün getirdiği dinamik moral felsefenin bireyi ile örtüşür. (Mathiot, 1990:67) Toplumun zenginleşmesi bireyin bu davranışının önceden bilinemeyen sonucudur. “Bana istediğimi ver sana istediğini vereyim.” önerisi ile Smith toplumsal bağı da kurmaktadır. Toplum bir iktisadi bütün olarak belli ve özgül bir bütünlük kazanmaktadır.

İş bölümü bir yandan sekülerleşmeyi somutlaştırır, diğer yandan toplumsallaşmayı oluşturur. Toplumsal bir düzenleyici yeniden düzenleyici, yapılandırıcıdır; bu anlamda mübadele eğilimli bireyler toplumu oluşturacaklardır. Bireylerin bir diğerine veya bir mevkiye bağımlılıkları artık söz konusu değildir. Karşılıklı bağımlılıktan bahsedilebilir. Bir anlamda iktisadi düzen sosyal düzenin özgürleştiricisidir. Piyasa siyasal anlaşmanın bir yandan alternatifi, ama bir yandan oluşturucusudur. Smith Rousseau ile bir yandan çelişirken bir yandan özgürlüğün bağımlılığın içselleştirilmesi anlamında onunla aynı noktada buluşur. (Rosanvallon, 1999:76)

İş bölümü ile bağımsızlığını kaybetmiş görünen birey, mübadele sürecinde sahip olduğu şeyi geri alır.

Smith ortaçağ yapısını burada bozar. Yeni toplumda herkes toplumun içinde mevcut olacak toplum da herkesin içinde mevcut olacaktır. İş bölümü toplumun sosyal yapısının değiştiricisidir. (Rosanvallon, 1999:76)

Mübadele “Ulusların Zenginliği”nin temel ayaklarından birini oluştururken ekonomi politiğin de asıl çekirdeğini oluşturur. Bireysel düzeydeki ilişkiyi toplumsal düzeyin de belirleyicisi yapar. Birey bağımsızlaşırken mübadele unsuru ağır basan toplumu oluşturur. Ekonomi politik, politik felsefeden bağımsızlaşırken Smith’in özgünlüğü bunun kopma şeklinde olmamasıdır.

Smith'in özgünlüğü bireyin moralitesinin rasyonalitesini kaybetmeden bunu sağlamasıdır. Smith için mübadele bir yanı ile bireysel, bir yanı ile sosyaldır. Yeni toplumda mübadele bireysel ve toplumsal bir eylemdir. (Mathiot, 1990:75)

İş bölümünün yorumu Smith için temelde orijinaldir, derken Smith birey ve toplumun bireyden başlayarak ama karşılıklı devam eden etkileşimini belirtir. Görünmeyen güç veya bireyin kendi benini diğerine onaylatmak isteği toplumsal dokuyu örmeye başlar.

Sempatinin bir modalitesi olan öz çıkar da refahını arttırma peşindeki birey tarafından iktisadi aktivitenin temel motifi olur.

İktisadi aktivite aynı zamanda insanın mübadeleye olan eğiliminin ve bunun çıkarımı olan işbölümünün sonucudur.

İş bölümünün iktisadi yaşama yansıyan faydasını böylece öz çıkara bağlayan Smith için bu motif (Raphael, 1985:49) toplumsal bağı oluşturmaktadır.

İş bölümü, bireysel egoizme, değil, öz çıkara ve dolayısıyla ile öz dayanır.

“Yemeğimizi kasabın insanseverliliğinden bekleyemeyiz. Onların kendi çıkarlarına gösterdikleri dikkatten bekleriz. Onların insancılığına değil öz sevgilerine (self-love) sesleniriz.” (Smith, 2000:20).

Değişinde toplumsal doku, görünmez el aracılığı ile egoizmden kaynaklanarak değil özsevgiden kaynaklanarak sağlanmaktadır.

Bu ayırım ve vurgu Smith de son derece önemlidir. Toplumsal ilişki özsevgiden kaynaklanmaktadır. Smith'e göre özsevgi tanrısaldir ve Aristodan bu yana meşrudur.

Smith'in deyişi ile kendiliğinden var olan mübadele eğilimi ile öz çıkar arayışı birbirini dengelemektedir.

İktisadi mekanizmanın yaşayabilirliği toplumsal mekanizmanın yaşayabilirliğini sağlamaktadır.

Toplumsal doku iktisadi aktivitenin etrafında gelişmektedir. (Galey, 1992:334) Öz sevgiyi, öz çıkar yolu ile oluşturmak isteyen birey, sempatiyi ararken bilmeden toplumsal dokuyu oluşturmaktadır.

Sempati ve iyilikseverlik birbirine karşı olarak konulmaktadır. Öz çıkar ise sempatinin karşıtı değil bir modalitesi olmaktadır.

“İnsan sürekli olarak benzerlerinin yardımına muhtaçtır. Bunu sadece onların iyiliksever duygularından boşuna bekleyecektir.”

Toplumsal bağ “Ahlaki Duygular”da da “Ulusların Zenginliği”nde de aynı kurgu içinde oluşmaktadır. İyiliksever duygular moral olarak özçıkardan daha üst düzeyde olmasına rağmen toplumun devamlılığı ona bırakılamaz.

“Toplum bu durumda insanların arasında aynen tüccarların arasında olduğu gibi bir kere ortaya çıktıktan sonra sağladığı faydadan dolayı var olmaya devam edebilir. Herhangi bir sevgi bağına ihtiyaç duymadan toplum, karşılıklı çıkarlara bağlı olarak var olmaya devam edebilir.” (Smith, 1976:97)

Toplum ilişkisinin sağlayan sempati tümü ile güdüsel bir davranışı yansıttığına göre, **görünmez el** aynı zamanda tanrısaldır. Çıkarını gerçekleştirmek peşindeki birey moraliteyi, o da sosyal harmoniyi sağlamaktadır.

Sosyal bağ moral yargının sonucudur. Onun amacı değildir. (Biziou, 2005:132)

Toplumsal yapı böylece belli bir moraliteyi de temel almaktadır. Çünkü ortak sosyal kriterler karşılıklı sempati mekanizması yolu ile oluşmaktadır.

Ortaya çıkmış olan toplum, moralite sonucunda oluştuğuna göre, hukuk ve adalet onun devamlılığının temel koşulu olur. Böylece çıkardan sempatiye geçen birey zorunlu olarak temkinli olmak ve egoizmini dizginlemek zorunda kalır. Sempati temkin ve hukuk toplumsal dokuyu ayakta tutacaktır. İnsanseverlik arzulan bir şey olmasına rağmen tek başına toplum yapıcısı değildir.

Bireyler spontane olarak iyiliksever, insansever olmayabileceklerinden çıkar güdüsü toplumun varlığı için temel bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır.

Çıkar böylece hem toplumsal düzeni, hem tanrının isteğini sağlamaktadır. Görüldüğü gibi birey toplumsala geçerken bunu rasyonel bir seçimle yapmamaktadır.

Smith’te kimi zaman açık kimi zaman üstü örtülü olarak verilen bu toplumun dokuyu oluşturma şekli “Ahlaki Duygular”da ve “Ulusların Zenginliği”nde de bütünlüklü olarak mevcuttur. Smith’in metaforları bunun gözden kaçmasına neden olursa da toplumsal bağı oluşturu kavramlar üstü örtülü olarak iki yapıtında da mevcuttur. (Bruno, 2001:75)

Smith’in toplumsal tasavvuru bir anlamda toplumsallaşmış bir öz sevgiden hareket eder. Öz sevgi belirtildiği gibi karşılıklılığı gerektirir. Halevy ve kimi yazarların savlarının aksine egoist çıkarların kendiliğinden uyumu Smith’te

toplumsalı vermez. Görünmeyen el Dupuy'un deyişii ile Smith'in moral ve sosyal tüm teorisini oluşturur. (Dupuy, 1992:89) Özgün birey ve özgün toplum özgürlük ideali içinde bireysel iyileşmeyi ve mutluluğu sağlayacak tüm toplumsal kurumları oluşturacaktır.

Sivil uyum, siyaset düzeyinin dışında oluşan spontane düzen, moralitenin içinden çıkan iktisadi düzeyin etrafında oluşacaktır. Bununla birlikte her toplumsal değişim kimi iddiaların tersine sempati ve tarafsız seyirciyi yansıttığından toplum kendini ancak insan ve insani ilişkilerle devam ettirebilecektir.

III. GÖRÜNMEZ ELİN ANLAMI

III.1. Bir tarihsel süreç açıklayıcısı olarak

Kavramsal kaynağı ne olursa olsun, aynı değerleri gözeten bağımsız eylemlerden oluşmuş bir sosyal sistemin uyumlu bir dengeyle ahenk içinde olması, üstelik bu dengenin aktörlerin amaçladıklarından tümü ile farklı bir sonuç verebilmesi iktisadi düşünce tarihinin sosyal süreçlerin anlaşılmasına ilişkin yapılabilmiş entelektüel katkılarının en önemlisidir.

Arrow ve Hahn

Sosyal teorisini insan eyleminin beklenmeyen sonuçları üzerine yapılandıran Smith tarihin yorumuna da aynı yöntemle yaklaşır. Smith için tarihsel sürecin açıklanması da anti-volantarist bir kurgu içinde yapılacaktır. Kuşkusuz geleceğe ilişkin öngörü de aynı doğrultuda yapılacaktır.

Şema “Ahlaki Duygular”da ve “Ulusların Zenginliği”nde birbiri ile çelişmez. Yapıtlar bu konuda bir bütünlük içerir.

“Etkin neden” ve “nihai neden” Smith tarafından toplumların tarihsel süreçlerinin analizine de uygulanır. Bireyler gibi toplumlar da tanrısal düzenin bilmedikleri amaçlarını dikkate alarak, bu bilinçle davranamazlar.

Eylemlerinin sonuçları hakkında önceden bilgili olmayan birey, sistemin amacını uzun vadede, bilinçsizce gerçekleştirir. Görünmez el yine Hegel'in ünlü benzetmesini anımsatarak ve insanı kandırarak kendi amacına taşır.

Toplumların tarihsel süreçlerinin bireysel tasarılarla ilişkisi yoktur. Hatta çelişki taşıyabilirler. Hume'a göre de tarihsel süreçte olumlu sonuçlar bireylerden saklı gerçekleşebilir. Toplumsal hareketler ve insanlığın ilerlemeleri insan eylemlerinin veya siyasal tasarıların lineer sonucu değildir. (Waszek, 2003:79)

“İlerlemeyi onlar açıkça göremezler.” diyen Hume örneğin tolerans gibi çok önemli bir kavramın tarihin en kanlı dünya savaşlarından sonra ortaya çıktığını söyler. Vahşi dinsel motifli savaşların, hiçbirinin, değişik inançları bir arada yaşatmak gibi bir amaçları olmadığını ilave eder.

“İlerleme insan bilincinden bağımsız hatta onların iradesine karşı oluşur, hatta tolerans kadar makul bir prensip, akıllı düşünce yürütme ile değil tam tersine fanatizmin çılgınlığı sonucunda gelişmiştir. Bu savaşın iki tarafı kuşkusuz eylemleri ile bu türden bir sonucu amaçlamamışlardır.” (Hume, 1983:531) der

Ferguson da bilinçli insan eyleminin insanlık tarihinde görünüm itibari ile etkin ama içeriği itibari ile etkin olmadığını ileri sürmekte ve tüm ilerlemelerin yığınların eyleminin sonucu olduğunu, aydınlanmış çağlarda bile kör, geleceği öngörmeyen bir insanlığın eylemi sonucunda oluştuğunu ileri sürer.

“Tasarlanmamış sonuçların” sosyal süreçler üzerindeki etkisi Ferguson için nerede ise bir yasa niteliğindedir. (Waszek, 2003:80)

İskoç aydınlanmasının genel yaklaşımı ve Smith’in aklın kendi başına, hemen gerçeğe erişemeyeceği varsayımı tarihin yorumlanmasında belirleyici olmuştur; bireyin rasyonel seçimi ve davranışı söz konusu olmadığına göre, tarihsel süreç, sistemin kendi yapılanmasına uygun bir seyir sürme durumundadır. Diğer bir deyişle; tarihsel dönüşümlerin gizi önceden bilinmeyen ve dolaysı ile beklemeyen sonuçlarda yatmaktadır.

Çünkü “bilinmeyen bir el” veya giz tasarlanmamış sonuçlara yol açmaktadır.

Görünmeyen bir el tarafından yönlendirilen ve doğası bilindiği gibi toplumsalın oluşumunda temel unsur olan sempati üzerine kurgulanan insan tabiatı tarihsel sürecin oluşumunda da tutkularının yönetimindedir. Tutkular biliyoruz ki Smith’te öz çıkarı kapsar ama ondan daha geniş bir içeriğe sahiptir.

“Kişisel tutkularımız bizi öz çıkarımızın götüremediği yerlere götürür. Örneğin Feodal dönem Avrupa’ındaki kapitalist gelişme mantığına karşı olan toprak sahiplerinin ortadan kalkmasını sağlayan lüks sevgisi, aylıklık olmuştur. Ancak bu sayede iktisadi gelişmenin doğal gidişine uygun bir sınıf ortaya çıkabilmiştir. Kamusal mutluluk açısından böylesine önemli bir devrim, insanlığın refahını düşünmekten çok ayrı iki sınıfın karşılıklı davranışları ve etkileşimleri ile mümkün olmuştur.” (Smith, 2002:58)

diyene Smith’e göre; kamusal yararlar hiç ilgilenmeyen feodal beyler ile salt maddi çıkarlarının tatmini peşindeki yeni sınıfın çatışması tarihsel bir dönüşümün, burjuva devriminin koşullarını hazırlamıştır.

“İnsanların ve toplumların mutluluğu için çok etkin ve önemli olan çok önemli bir devrim aslında kamusal yararı gözetmekten çok uzak iki ayrı toplumsal düzene ait insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.”

“Büyük mülk sahiplerinin temel güdüsü en basitçe hali ile ilkel, gösteriş tutkularını tatmin etmek iken ve onlardan daha da gülünç olarak tüccarlar ve sanatkarlar yalnız kendi çıkarlarının peşinden koşmakta ve kendi basit iş prensipleri uyarınca her nerede var ise bir kuruluş daha fazla kazanmanın peşinden koşuyorlardı, iki grubun da hiçbir devrim öngörüsü yoktu.” (Smith, 2002:59)

Görüldüğü gibi insanlığın ilerlemesi bireylerin tasarlanmış niyetleri sonucunda değil, çıkarı içeren ama aşan tutkular sonucunda oluşmaktadır.

Tüm toplumsal sınıfları pençesine alan yükselme isteği bütün insan yaşantılarına ait olan içinde bulunulan durumu sürekli iyileştirme arzusu nereden gelmektedir sorularına Smith “Ulusların Zenginliği”nde, moral felsefenin kavramları ile yanıt getirir. Toplumlar da bireyler gibi temelde fark edilmek, saygı görmek, onaylanmak, alkışlanmak, sempati ile kabul görmek ve bütün bu duyguların avantajlarına sahip olmak için daha çok zenginleşmek isterler.

“Amacımız refah veya zevk değil, gösteriştir.” (Smith, 1976:28) derken Smith bireylerin de öngörüsüz toplumsal kesimlerin de davranış nedenini gösteriş tutkusuna bağlamaktadır. Sempati kaynaklı eylem de gösteriş tutkusunun bir tezahürüdür. İktisadi çıkar da bu tutkuyu gerçekleştirme yollarından sadece biridir toplumsal süreçlerin belirleyicisi görünmez el bu durumda salt bir iktisadi çıkar arayışının ötesindedir. Çünkü Smith için gösteriş bireyin ve toplumun içinde bulunduğu özgün durumun tüm koşullarının sonucudur.

“İnsanın üretiminin, en azından yarısının amacı mevki elde etmektir.” (Smith, 1976:84) diyen Smith için gösteriş tutkusu ve zevk görünmez eli oluşturmaktadır. (Haakonsen, 1981:260) o da insan ve toplum yaşamlarının düzenini sağlamakta, tarihsel süreci oluşturmaktadır.

“Bu şekilde insanlar toprağı işlemişler daha güzel evler inşa etmişler, büyük kentler yapmışlar bilim ve sanatı keşfetmişler ve yaşamı güzelleştirip üst düzeye çıkarmışlardır.” (Smith, 1976:146) diye ekler Smith.

Bununla birlikte gösteriş tutkusu Smith için erdemli bir davranış olarak kabul edilmez, fakat etkin neden kategorisinde bir eylem biçimi olarak farklı bir nihai amaca hizmet eder. Tanrısal düzen içinde görünmeyen el insanları ve toplumları, bu tutkularından da yararlanarak bir üst düzeye getirecektir. Bunun insanlar ve toplumlar tarafından önceden bilinmesi ihtimali yoktur.

Bireyin etkin nedenden kaynaklanan eylemi toplumsal süreci ve gelişmeyi belirlemektedir. Devletin tarih sahnesine çıkışı ve zenginliğin, refahın artışı Smith için aynı kurguda ele alınır;

“Kimileri ..... büyük bir zenginliğe sahip iken, diğerlerinin hiçbir malının olmaması, otoritenin oluşumuna ve güçlenmesine yol açar ve böylece zenginlerin mülkiyeti yoksulların saldırısına karşı korunur.” (Waszek, 2003:74)

Kamusal otorite devletin ortaya çıkması zenginlerin varlıklarının koruma isteklerinin bir sonucudur.

Zenginlerin kendi varlıklarını yoksullara karşı koruma isteği devleti doğurmakta fakat tarihin **görünmez eli** beklenmeyen bir sonuç olarak zenginlerin de hukuksal kurallara uyması zorunluluğunu getirmektedir. Hukukun etkinlik kazanması zenginleşme isteği ile birleştiğinde toplum da iktisadi aktivite kendiliğinden artacaktır. Bu süreç aynı anda devletin güçlenmesini gerektirecektir.

Etkin neden nihai nedene yol açmıştır. Zenginlerin baskısı ve çıkarlarını kendi başlarına ve bencilce büyütme isteği devletin doğuşuna yol açmış, hukuk düzeni güçlenmiş ama aynı anda beklenmeyen sonuç olarak zenginliğin yayılmasına yol açmıştır.

İnsanlığın ve toplumların gelişiminin tarihsel sürecini uzun uzun anlatan Smith'in toplumsal gelişmelerde iktisadi unsurların etkisi kimi yorumculara Smith'in yaklaşımının materyalist bir felsefenin ürünü olduğunu düşündürmüştür.

Gerçekten de Smith'in insanların ihtiyaçlarını giderme şekli ile düşünce sistemleri arasındaki korelasyon ve iktisadi faktörlerin tarihsel süreçler üzerindeki ağırlıklı belirleyiciliği açıktır ve Marx bu analizlerden özellikle yararlanmıştır.

Smith üretim güçlerinin gelişiminin insanın güvenlik arayışından ve zenginliğin verdiği tatminden doğduğunu ileri sürer. Böyle bakıldığında birey zevk arayışında ve acıdan kaçınma isteğindedir. Bu temel güdüdür. Bununla birlikte Smith'te tüm insan eylem motiflerinin teke indirgenemez. Çünkü Smith'te zevk ve acının kaynakları çok çeşitlidir. Smith insanın sürekli durumunu iyileştirme çabasının arkasında belirtildiği gibi temelde gösterişi bulur.

Böyle bakıldığında Smith'in analizinde iktisadi faktörler kadar iktisadi olmayan etkin öğeler de çoktur. Politik dinsel ve entelektüel unsurlar yoğundur. Bireyin sosyal gelişmelerinde ve toplumların gelişiminde iktisadi olduğu kadar kurumsal ve hukuksal öğeler de vardır.

Smith bir yandan iktisadi gelişmenin değişik aşamalarının mülkiyete ilişkin yasalar ve oradan da sosyal yapılar üzerinde etkili olduğunu ve politik yapıları belirlediğini (Waszek, 2003:72) söyler ve iktisadi düzey ile toplumsal biçimler

arasındaki lineer bağı kurar ama öte yandan bunların karşılıklı etkileşimlerinin üzerinde durur. (Haakonsen, 1981:261) Etkileşim karşılıklıdır ve sonuçları önceden bilinemez. Toplum ve tarihi bireysel eylemlerin bilinçli olmayan sonuçlarıdır. Örneğin ilkel toplumun teknolojiye sahip olmamasını ve iyi örgütlenmiş bir hükümete sahip olmamasını toplumun zafiyet nedenleri arasında sayar. Smith için bu aşamada iki çıkarım yapılabilir. Önce görünmez el beklenmedik sonuçlar olarak toplumsal ve tarihsel süreci belirlemektedir. Sonra politik düzey bir sonuç olarak belirlemede fakat karşılıklı olarak iktisadi düzeni etkilemektedir. Tarihin analizine Smith'e göre deterministlik bir yaklaşım doğru değildir. Fizik biliminin en önemli yanı fizikçiye dış dünyayı kavramadaki sınırlarını göstermesidir. Tarihe, geleceğe ve toplumsal oluşumlara bakış sosyal bilimciye sınırlarını göstermektedir. Newton da tüm bilinmezleri açıkladığını ileri sürmemiştir. Sonuçların önceden bilinmezliği bu kontekt içinde yerine oturur. Bilim adamı peygamberliğe soyunmamalıdır. İktisadi öge ile sosyal yapı arasında lineer bir bağ vardır ama bu tek yönlü değildir. “şeylerin doğal gidişini” diğer bir deyişle ideal düzeni kavrayabilen toplumlar, uygun, uyumlu kararlar ile gelişmişlerdir, gelişebileceklerdir. Filozofun görevi toplumların gelişme dinamiğinin gizini kavramaktır. Devlet bu aşamada ise ancak buna uygun önlemler alacaktır. Toplumların kimilerinin geri kalmışlık nedenleri, gizin kavranamamasında ve/veya devletin olmayışı, etkin olmayışı veya en kötüsü yanlı olmasında yatar. Bu durumda devletin yön vericiliği açıktır. Görünmez el veya ideal düzen içinde siyaset açıkça güçlü bir yere sahiptir. Ama ilk veya nihai belirleyicisi değildir.

Smith'in görünmez elinin materyalist bir felsefeye denk düşmesi mümkün değildir. Sanıldığının aksine salt iktisadi bir çıkarı yansıtması da mümkün değildir.

İnsan'ın temel güdüsünün salt ekonomik olmaktan çok bir duyarlılık, zihinsel ve bedensel bir duyarlılık olarak algılanması Smith'in toplumsal tarihsel süreçlerin anlaşılmasına ilişkin tavrını belirler.

Görünmez el bu anlamda toplumsal süreçlerin anlaşılmasında iktisadi unsuru içeren ama materyalist olmayan bir duyarlılık ve gösteriş manivelası olarak belirlemektedir.

III.2. Görünmez El Sosyal ve İktisadi Optimalitelerin Sağlayıcısı mı?

“Kendimiz, arkadaşlarımız ve yakın çevremiz için sürekli mal biriktirme ve sahip olma aç gözlülüğünün daimi ve evrensel niteliği toplumu direkt olarak yıkıcı bir etki taşır. Denetimsiz kaldığı anda bu istekten korkmaya herkesin hakkı vardır.”

Hume

İktisadi aktivitenin bireyselin, toplumsalın ve ilişkin eylemlerin Smith'in dünyasında **görünmez el** metaforunun etrafında kurgulanma şekli bu aşamada şu soruya yanıt bulunmasını gerekli kılmaktadır.

Kendiliğinden düzen, sistemin eli, veya **görünmez el** iktisadi litteretürde çok hakim olan bir söylemle, kendiliğinden, optimali verir mi ?;

Bu soruya yanıt vermek öncelikle Smith'in dünyasında otomatik olanla optimal arasında kendiliğinden bir özdeşliğin var olup olmadığını irdelemekten geçer.

Sorunun yanıtları önceki bölümlerde aslında kısmen, örtük olarak veya açık olarak verilmiş olmasına rağmen metaforun klasiklerin iktisadi liberalizmi ve doğal olarak da politik liberalizmindeki yeri açısından taşıdığı önem göz önünde tutularak somutlaşması gerekmektedir.

“Ahlaki Duygular”da Smith; “Toprak onun üzerinde çalışan herkesi besler. Bir tek zenginler ürünlerin en güzelini en lezzetlisini seçerler ama yoksuldan daha fazla yiyemezler ve doymak bilmeyen açgözlülüklerine ve egoizmlerine rağmen Görünmez bir el onları eğer toprak tüm orda yaşayanlara eşit dağıtılmış olsaydı olabileceğinden daha eşitçe ürünleri dağıtmaya zorlar. Böylece hiç niyetleri olmadan, hiç bilincinde olmadan zenginler toplumsala ve neslin çoğalmasına hizmet ederler. Tanrı toprağı küçük bir bey azınlığı arasında bölüştürürken bundan payını almayanları da unutmamıştır. Onlar da toprağın ürünleri ile mutlu olurlar.” diye belirtmekle beraber henüz “Ulusların Zenginliği”ndeki kendiliğindenliği ifade etmekten uzak (Diathine, 1991:6) ve daha çok tanrısal (Dermange, 2003:163) bir boyutu olmakla birlikte görünmeyen elin “Ahlaki Duygular”da da “Astronomi Tarihi”ndekinin bir devamı niteliğinde kendiliğindenliğe ilişkin bir boyut taşıdığı görülmektedir. Bu doğrultuda tanrısal düzen sosyal ve iktisadi düzeni içerir.

“Ulusların Zenginliği”nde bu kendiliğindenlik Smith'in iktisadi problematiğinin temel öğelerinden biri olan işbölümünün dayandığı mübadele eğilimi ile örtüşecektir.

Smith'in bireyinin antropolojisi onun apriori mübadeleye eğilimli olduğunu varsayar.

“İş bölümü bir insani bilgeliğin sonucu değildir. Refah amaçlayan bir insan bilgeliğinin tasarlanmış sonucu değildir. Hiçbir faydacı amaç taşımayan insana özgü bir eğiliminin doğal sonucudur. Bir şeyi, başka bir şeyle değiştirme eğilimidir.” (Smith, 2000:14)

Bireyin mübadele güdüsü ile donatılmış olduğu varsayımı işbölümüne yol açacak ve bu süreçte değer yaratılacaktır. Bireyin yarattığı değerle olan ilişkisi ve

buna ilişkin toplumun yargısı, hem sosyal, hem iktisadi optimalitenin temel unsurlarından biridir.

Smithyen mübadele sürecinin analizi moral felsefesindeki deneyci yöneme sadık kalınarak yapılır. Doğal fiyata giden süreç bu metodoloji içinde anlam kazanır.

İş bölümü sürecinde yaratılan iktisadi değer bireyin isteğini ve ihtiyacını yansıtırken onun otonomisini sağlar. İktisadi düzeydeki değer, ajandan bağımsızlaşırken aynı zamanda onunla bütünleşir. Fakat bu süreçte birey moral rasyonalitesini kaybetmez. İktisadi düzey moral felsefesinin içinde bağımsızlaşır.

“Ahlaki Duygular”da bireyden toplumsala geçişliliği ve beklenmeyen sonuçların hareket noktasını oluşturan sempati, soyut tarafsız seyircide somutlaşırken “Ulusların Zenginliği”nde soyut emekçi aynı işlevi görecektir.

Değerin bireyden çıkarak bağımsızlaşması ama tekrar bireyin değerlendirmesinin içselleştirilmesi bir sürece ihtiyaç gösterir. Reel fiyat ancak bu aşamada oluşabilir. Öyle ise iktisatçı, izole tek başına bir mübadeleyi inceleme konusu yapamaz. Çünkü gerçek fiyat ancak bu sürecin bir aşamasında ortaya çıkar. Bu da belli bir anda o malı talep eden açısından somutlaşır. Diğer bir deyişle belli bir bireyin isteğini yansıttığı zaman ortaya çıkan reel fiyat öznelmiş bir objektiviteyi yansıtır; “Emeğin karşılığında ne kadar mala sahip olabilirse olsun ödediği fiyat hep aynıdır. Bu fiyatla gerçekten bu maldan kimi zaman daha çok kimi zaman daha az satın alabilir; ama aslında bunların miktarı değişir, onları satın alan emek değil” diyen Smith için ölçü birimi subjektif değerlendirmenin sonunda ortaya çıkar ve tarafların kazançları da o zaman eşitlenir.

Subjektif değerlendirmeyi yapan ise toplumsalın bizzat kendisi olacaktır. Çünkü tarafsız seyirci konumundaki tarafsız emekçi Smith’te denetleyici ajandır. Bir yandan fiyat sürecine, bir yandan değer belirlenmesine gözcülük edecektir.

Bu durumda Smith’in “Ulusların Zenginliği”ndeki emekçisi bir yandan mübadelecidir, diğer yandan, soyut kimliği ile “Ahlaki Duygular”daki tarafsız seyirciye tekabül eder. Sosyal bir kimliğe sahiptir. Reel fiyatta toplumu ve toplumun tüm bireylerini temsil eder. Bu süreçte de reel fiyat paradoksal olarak soyut bir kavrama denk düşer; “Ahlaki Duygular”da ahlaki normları koyan tarafsız seyirci burada da iktisadi kişinin bir fedakarlıkta bulunma, tasarruf etmeme anlamındaki karşılığında, elde ettiği mala denk düşen emek miktarını değerlendirmesine esas alır ve mübadeleci ajana somut kurallar koyarak soyut düzeyden gerçek düzeye geçer. Çünkü “ücret, tarafsız seyircinin değerlendirmesini mübadele pratiğine taşıyan özel bir kategoridir.” (Mahiot, 1990:101) Bununla birlikte ücret bu işlevi ancak kısmi

olarak yapabilir. Gerçek ancak mübadele değişimlerinin tümünden çıkarılabilecek ve doğal fiyata geçilebilecektir;

Malların emek miktarına referans yapılarak birbirleri ile değiştirilme sürecinde “emek”, “tarafsız seyircinin” denetimindedir. Süreç içinde malların pahalılığı veya ucuzluğu bu ajan tarafından düzeltilir. Objektivite de bu süreç içinde sağlanır. Fiyatlar birbiri arkasına gelen, zincirleme mübadele sürecinde gerçeğe doğru uzanır.

Tarafsız emekçi emek miktarlarını ancak bu süreç içinde değerlendirir. Tüm mübadele ilişkileri değişken olduğuna göre değer sadece “tarafsız emekçi” tarafından verilebilecektir.

Soyut gerçek ancak deneysel metotla alınır. Bu durumda emekçi de ücret de “tarafsız emekçinin” değerlendirmesini kendi başlarına vermekte yeterli olamazlar.

Smith’in dünyasında her mübadele bir diğeri ile ilişkiyi içerir ve bu sonsuza kadar gider. Smith’in iktisadi süjesi aynı moral süjesi gibi mübadele süreci ile kendi satın alma gücünün kendine döndüğünü görür. Malın gerçek mübadele değeri böyle oluşur. (Mathiot, 1990:108)

Diğer yandan iktisadi süje objektif değer ölçütünün tarafsız seyirci kaynaklı olduğunu süreç içinde deneysel yolla öğrenecektir. Tarafsız seyircinin sosyal kimliği kuşkusuz burada belirleyici olacaktır.

Diğerine, “ben”den yola çıkıp “ben”i onaylatmak için sempati aracılığı ile giden birey beklenmeyen bir şekilde toplumu oluşturmuştur. Bu kez iktisadi çıkarının peşindeki birey, tarafsız emekçinin denetiminden geçmek zorundadır. Beklenmeyen sonuç iktisadi optimalitenin sağlanmasıdır.

Fakat moral dünyadaki **görünmez el**’in bilinçsiz ve kör bir tasavvur veya otomatik bir düzenleyici olmaması gibi, iktisadi kurgudaki **görünmez el** bir kendiliğinden düzenleyici, otomatik olarak uyum sağlayıcı değildir.

Toplumsal ve iktisadi optimalite ancak bir idealdir.

Tarafsız seyirciden kalkarak filozof ideal olanı algılamak ve evrensel düzenin bir parçası olan iktisadi kurgunun düzeneklerini anlamak zorundadır.

Değerin oluşumu da bir sürece tekabül edecektir. Fakat iktisadi aktörlerin davranışı kördür ve kendiliğinden ideal düzenle çakışamaz. Değer de bu durumda toplumsalın gözetim ve denetiminde oluşacaktır.

Beklenmeyen sonuçlar, şeylerin doğal gidişi ile kendiliğinden çakışamaz “Şeylerin doğal gidişi” ise pozitif bir anlam taşımadan ideal bir düzeni bir normu anlatır. Bu “tabii hukuk” gibi veya “doğal özgürlük” gibi bir idealdir. (Biziou, 2005:207). Optimal toplumsal ve iktisadi düzen ancak bu şartların içinden çıkar.

İktisadi ve toplumsal düzeyde diğerk bir deyişle mübadele ve işbölümü düzeyinde tarafsız emekçinin denetimi de ancak bu ideal düzende, ideal çalışma koşullarında etkin olur.

Beklenmeyen sonuçlar ancak insanların icat ettiği oluşumlarla -devlet gibi-uyum halinde olursa ideal sonuca yol açar. İktisadi ve toplumsal optimalite ancak bu durumda olanaklı olur.

İnsan eylemlerinin beklenmeyen sonuçları ile “şeylerin doğal gidiş” Smith’in ilk bakışta birbirine benzediği için genellikle karıştırılan kavramlardır.

Toplumların tarihsel süreçlerinin kendiliğindenliği gibi iktisadi süreçlerin kendiliğindenliği de temelde bu kavramlar etrafında örülmüştür. Beklenmeyen sonuçlar toplumların gelişmesini sağlamış fakat bu bilindiği gibi hem düzenli olmamış, hem zahmetli olmuş, hem de çelişik sonuçlar verebilmiştir. Bu durumda beklenmeyen sonuçların toplumsal optimaliteyi kendiliğinden sağlayamadığının tespiti, analizi bunların kendiliğinden sağlanamayacağını ileri sürmeye götürür. Smith bunu yapıtının muhtelif yerlerinde belirtmiştir. (Smith, 2002:394,396,397) İktisadi süreçler ve kategoriler de aynı içerikte değerlendirilmelidir. Kendiliğinden ve otomatik olan o an optimali vermemiştir. Genellikle suboptimal sonuçlar vermiştir.

Görünmeyen elin bu durumda optimal bir iktisadi düzen sağlaması mümkün değildir. Fiyatın o anki analizi Smith için asıl değildir. Yukarıda belirtildiği gibi iktisatçı için bu analiz bir süreç içinde, zaman boyutu içinde anlamlıdır. Doğal fiyata doğru salınım bu süreci yansıtır. Bu durumda amacı olmayan eylemle ideal durumun kendiliğinden çakışması beklenemez. Kendiliğinden, amacı belli olmayan eylem müdahale kabul etmez iken ideal düzene ancak müdahale ile gidilebilir. Müdahale de bilindiği gibi teist bir yaklaşım içinde tanrıdan istenemez.

Görünmez el kendiliğinden her zaman bireyselden toplumsala optimal geçişi sağlayamamıştır. İktisadi düzenin tüm elemanlarında bu uyum spontane olarak oluşmamaktadır. Uyum olduğu zaman bile bu kısmidir ve tam değildir. (Vergara, 2001:86) İdeal düzen ancak tabii özgürlük varsayımı altında mümkündür. İnsan eylemi düşünüldüğünde bunun tanrısal düzenle kendiliğinden çakışması mümkün değildir.

Fiyatların oluşum süreci, salınım ancak tam bir özgürlük içinde mümkün olur. Bu da ulusun tarihsel süreci ile ilişkilidir.

Smith’in fiyat süreci kendiliğinden neoklasik anlamda optimal kaynak dağılımına götüremez.

Smith **görünmez el**'inin optimal kaynak dağılımı ilişkisi içinde prewalrasyon bir denge önerisi mimarı olarak görmek yanlış olur. İdeal düzen veya sosyal, iktisadi optimalite bilinçsiz eylemlerin sonucunda oluşamaz. Smith'in bu durumda görünmeyen el metaforunun kendiliğinden bir sosyal optimuma getireceği tezi de yanlıştır. (Béraud, 1992:357) Beklenmeyen sonuç gerçekten beklenmeyendir.

Smith'in dünyasındaki temel harmoni anlatılmaya çalışıldığı şekilde iktisadi mekanizmaya ait değildir. İktisadi optimalitenin içerildiği ama onun ötesinde bir düzendir. Tarihsel süreçlerin kendi başına optimaliteyi sağlayamadığı açıktır. Yukarıda açıklanan fiyat mekanizmasındaki salınımlar bu tezin geçerliliğini anlatır. Doğal fiyat, işaret edildiği gibi doğal bir özgürlükte çakıştığı zaman mümkün olur. Özgürlük ortamı tam ve mükemmel olursa mümkün olur. Açıktır ki Smith'in amacı tam bir özgürlüğün oluşmasıdır. Bununla birlikte bireylerin ve özellikle belli sınıfların davranış ve tutumu bu düzenin oluşmasına engel olur. Bu durumda oluşacak kendiliğinden düzen hep suboptimal olacaktır. Diğer bir deyişle beklenmeyen sonuçlar genellikle suboptimal bir düzen oluştururlar. İktisadi ve sosyal refahın tabii gelişimi insan eylemlerinin beklenmedik sonuçları ile birlikte değerlendirildiğinde kimi toplumların diğerlerine göre ilerlemelerinin yavaş ve sık sık geriye dönüşlü olduğu görülür.

Toplumların refahlarının sağlanmasında önemli bir aşama olduğu yukarıda belirtilen değişim kaynaklı iş bölümü de Smith için suboptimal toplumsal düzenin somutlaşmasıdır;

“Tüm neden olduğu ilerlemelerle birlikte iş bölümü emekleri ile yaşayan halkın büyük bir kitlesini sürekli aynı hareketleri yapmaya iter. İnsanların zekası da gündelik meşguliyetleri sonucunda oluşur. Bütün bir hayatını basit kimi işlemleri yapmakla geçiren bir insan, zekasını geliştirecek veya hayal gücünü geliştirecek imkanı bulamaz. Böylece ya yeteneklerini kaybeder ya da bir yaratığın olabileceği kadar aptal olur.” (Smith, 2005:805)

Smith'in deyişi ile olası bir iktisadi etkinliğin diğer yönü halkın büyük kısmının aptallaşması dolayısı ile sosyal optimalitenin sağlanamamış olmasına denk düşer.

“Üst sınıfların aç gözlülüğü ve doymazlığı iktisadi ilişkilerin doğal gidişini bozar ve engeller; Tekelci zihniyet üst sınıfların düşünce yapısının karakteristiğidir. Onlar eşitlik ve karşılıklılık rejimini etkileyerek, bozmak ve kendilerine ayrıcalıklı bir alan yaratmak isterler” (Smith, 2002:4)

Tekelcilik eğilimini salt iktisadi değil, moral sorunların da başında gören Smith bu gelişmeyi sosyal ve iktisadi etkisizliğin ana nedeni olarak görür. Tarihsel süreç içinde de çeşitli şekillerde tekelliliğin oluşumunu en ağır şekilde eleştirir.

Bunun halkın çıkarlarına ağır bir saldırı olduğu belirtir ve Roma kilisesinin tekelliliğini bundan dolayı eleştirir.

Merkantilizmin piyasalara serbest girer çıkışı yasaklayarak doğal ve doğru fiyatın işlemlerini engellediğini ileri sürer. (Smith, 2002:665)

Smith'in tekelliliğin her türüne olan karşıtlığı sosyal ve iktisadi optimalitenin sağlanmasında görünmez elin kendiliğindenliğine olan karşıtlığıdır. Bunu kimi zaman uç noktaya götürerek tüm ticaret kesimini iktisadi ve etik düzeyde eleştirir. "Ticari zihniyetin sakıncaları böyledir. Zekalar güdükleşir. Moral yükselme imkansız hale gelir. Eğitim hor görülür veya en azından ihmal edilir... Bu eksikliklere karşı mücadele etmenin temel yollarını bulmak gerekir." diyen Smith bununla yetinmeyip "kimi ticari mesleklerinin çıkarlarının kamusal yarara karşı olduğunu" ileri sürecektir.

"Patronuna bağımlı olmaya alışmış işçi genellikle ondan istenene ve bütün şartlara boyun eğer." (Smith, 2002:89) derken halk çoğunluğunun böylece karar alma süreçlerinden uzaklaştırıldığını belirtir.

"Güçlünün siyasete etkisi monopole doğru gitmesi şeylerin doğal gidişini bozmaktadır." derken Smith çalışan sınıfın güçsüzlüğünden dolayı, maddi ve manevi yoksulluğa düştüklerini, üst sınıfların da genel bir eğilim olarak bu durumdan yararlandıklarını ileri sürmektedir. Oluşturdukları baskı gruplar ile kamusal yarara karşı olan bu kesimler. Smith'e göre var gücü ile yönetimleri etkilemeye çalışırlar.

Kendiliğinden, spontane süreçte bu sınıfın mensuplarının almaları gerekenin çok üstünde bir pay aldıklarına işaret eden. Smith şöyle der; "üretimde ekmediklerini biçerler."

Daha sonra da

"rant ve karlar ücretlerin aleyhine büyür onların aldığı payı hiçe indirir. Üst sınıf böylece işçi sınıfını ezer." (Smith, 2002:96) diye ilave eder.

Görünmez el yolu ile zengin sınıf bir yandan bilinçsizce veya böyle bir amaç taşımadan refahı yaymakta diğer yandan da aynı süreç içinde özgürlüğü ortadan kaldırarak diğer sınıfların hem düşünce yürütmesini engellemekte hem de üretimden almaları gerekenin altında pay almalarına neden olmaktadır.

Beklenmeyen sonuçlar veya **görünmez el** kendiliğinden sosyal ve iktisadi optimumu verememektedir. Bireylerin çıkarı kendiliğinden spontane olarak uyumu sağlayamaz. (Vergara, 2001,84) Optimalite belli bir idealdir. İdeal olanı kavrayamayan, öyle ise tanrısal olanı kavrayamayan insanlar ve toplumlar yarattıkları yapay kurumlarla doğal olanı, tanrısal olanı, ideal olanı engellemektedirler.

Smith deneyci felsefesini tutarlılıkla olguların analizine uygulamaktadır. Optimal olmayan sonucu görmekten dehşete düşmektedir. Saatçi, veya muazzam evrenin yapıcısı ise, müdahaleye çağırılmaz. Saat bir kez yapılmıştır ve tanrı sonsuzluğa çekilmiştir. Saatin tamiri gerekmektedir. Bu ise ancak, sonsuz ve iyi düzeni kavrayabilenin başarabileceğidir.

Salınan fiyatın doğal fiyatla çakışması iktisadi ajanın tarafsız emekçi tarafından denetimi ile mümkündür. Optimal düzey o zaman mümkün olabilir. Muhtemelen olabilir. Mutlak bir determinizm yoktur. Neoklasik anlamda yasa ve denge yoktur.

Bireylerin egoizminin otomatik olarak toplumsal ve iktisadi optimaliteyi vereceği tezi tümünden yanlıştır. Tanrısal enerji müdahale edici, her şey temin edici kurtarıcı değildir. Tersine bireyin “özgür iradesi”^{xxi} içinde davranması gerekecektir.

SONUÇ

1) Gerçek eğer kozmik uyumun kuşkulu ve zayıf bir görüntüsünü veriyor ise evrensel iyi niyeti nerede bulacağız. (Galey, 1992:340)

“Üyelerinin büyük çoğunluğunun yoksulluk ve sefalet içinde yaşadıkları bir topluma mutlu diyemeyiz.” (Smith, 2000:90) diyen Smith için sorunun yanıtı, sistemin bizzat kendisidir. Diğer bir deyişle estetik teizmdir.

Her şeye rağmen sistem veya onun yapıcısı insan mutluluğunu temel amaç olarak koymuştur. Sistemin bizzat kendisinin değişmez oluşu ve tanrıdan müdahale istenemeyeceğinin metafizik ve bilimsel düzeyde iki çıkarımı olabilir;

*Tanrı iyiliğe giderken gerektiği kadar kötülüğe izin verir ve/veya

*Filozof, bilimsel faaliyeti ile etkin nedenlerin ilişkisini kavrayıp ona uygun davranarak etkili olur. Görünmez el etkin nedenleri inceleyerek, bilimsel sürece denk düşer. Bireyselden kalkarak sosyalin fizyolojisini verebilir.

Metafizik unsurdan hareket Smith’in analitik yaklaşımını etkilememektedir, toplumsalın ve iktisadi kurgunun anatomisinin, fizyolojisinin çıkarımına engel olmamaktadır.

Bununla birlikte, tabii özgürlük ancak mükemmel sisteme referansla oluşturulacaktır. Özgürlük Smith için öncelikle yargıda bulunabilmek yeteneğidir. Bunun için öncelikle düşünme yeteneğini ortadan kaldıran yoksulluk yok edilmelidir. Hemen ardından mükemmel bir hukuk sistemine ihtiyaç vardır.

Mükemmeli anlayamayan bireyin eylemi denetlenecektir. Bunu açıkça gördük. Fakat Smith'in liberal düzene inancı müdahalenin sınırını beklenmeyen sonuçlarla sınırlayacaktır. Tekel eğilimli üst sınıflara hiç güvenmeyen Smith politik yöneticiye müdahale görevini hatırlatmaktadır. Müdahale, **görünmeyen elin** kurgusunun sınırları içinde kalmalıdır. Beklenmeyen sonuçlar, sınırını aşma eğilimi gösterebilecek politik düzey için bir uyarı ve hatırlatmadır; müdahalenin sonuçları önceden kestirilemez. Açık ve değişmez yasaları olan sadece mekanisyenin yarattığı düzendir. Toplumsal ve iktisadi olguların arasında önceden bilinen açık kesin yasalar mevcut olamaz. Smith için politik düzeyin müdahalesi olumsuzladığı varlıklı sınıfların müdahalesinden daha olumsuz sonuçlar verebilir. Onun için politik sınıf ekonominin kendinden daha büyük bir kozmik değer parçası olduğunu bilmelidir ve evrensel sisteme yakışan erdemle davranmalıdır. Politik düzey, yönetici, onun için Smith tarafından öncelikle sukunete davet edilir. Yönetici bilge olabilendir, erdemli olandır, evrensel hukuku tatbik edebilendir; "...bu ve diğer durumlarda görünmeyen el hiç amaçlamadığı bir yere doğru bireyi yönlendirir; bunun da toplum için çok kötü bir şey olduğu söylenemez." derken; yöneticinin müdahale ederken bir yandan da bu gerçeğin bilincinde olmasını gerekliliğinin altını çizmektedir.

Zengin, varlıklı kesime olumlu bakmayan Smith öte yandan kamu yararı için çalışanların da bunu gerçekten etkin yapabileceğine ve samimi olduklarına inanmıyor.

Filozofun tüm zorluğu buradadır.

Sadece erdemli bir birey –istisnai olarak- altuist düşüncelerle kamusal yarara uygun davranabilir. (Bruno, 2001:16). Bunun için erdemli yönetici, devleti yönetirken filozofa kulak vermelidir.

Politik düzeyin müdahalesi, beklenmeyen sonuçları gözeterek yapılmıca kimi zaman eylemsizlik de bir eylem biçimi olacaktır.

Yönetici kimi zaman hiçbir şey yapmamaya özen göstererek öyle ise baskı guruplarının tüm ayrıcalık isteklerine karşı çıkararak bir tür müdahalede bulunacaktır. Smith'in yöneticiye kimi zaman önerdiği müdahalesizlik bireyin rasyonalitesine olan güvensizliğin de tezahürüdür.

Bu durumda halkın mutsuz kısmının, yoksulların durumu Smith açısından ya yanıtıdır veya tarihsel süreçlerin geç de olsa insanlığın tümünün iyiliğini gerçekleştirdiğini ileri sürecektir. Veya buna inanmaya çalışacaktır.

Bununla birlikte herkes gibi yöneticinin de potansiyel olarak sahip olduğu tarafsız seyirci, politik düzeyi en yüksek moral kategorinin istemlerine uygun hale getirecektir. (Biziou, 2005: 16)

Yazının başında Smith'in **görünmez elinin** metafizik kökenli olduğunu fakat bilimsel kurgusunun mümkün olduğunu ileri sürmüştük.

Görünmez el, filozofun tanrısız bir dünyadaki çözümlemesidir bu anlamda

Kozmik süreç, erdemli yöneticinin yönetimindeki devletin etkin müdahalesi ile toplumsal yaşamla örtüşmektedir. İdeal düzenin gerçekleşmesi insan bilincinin, iradi eylemi ile mümkün olacaktır.

Gerçeğin idealle örtüşmemesinin verdiği görüntüden dehşete düşen Smith tanrıya dönmede, iyimserliğini tanrısız amaçtan alıp bilimsel kurguya geri gelmektedir.

2) **Görünmez el**'in etrafında Smith'i ve onun iktisadi, politik liberalizminin kimi yanlarını gördük.

Smith'te "bırakınız yapsınlar"ı görenler istediklerini bulamayacaklardır, liberalizmin mevcut sorunlara sistematik çözüm getirdiğini savunanlar da aradıklarını bulamayacaklardır. Smith'i "egemen sınıflar"ın sözcüsü, egemen iktisadın kurucusu, olarak görmek isteyenler, fiyat kuramının mimarı bir mikro ekonomist olarak görmek isteyenler hayal kırıklığına uğrayacaklardır. Gelir ve servet dağılımının iyileştirilmesinin piyasaya bırakılarak çözümlendiğini ileri sürenler de yeterli dayanaktan yoksun kalacaklardır.

İktisadi liberalizmi savunanlar Smith'te son derece disiplinli, sınırlayıcı ve isteklerinin sonu gelmeyen bir düşünür, karşı olanlar da aldedilmesi çok kolay olmayan, şaşırtıcı bir rakip görecektir. Sonuçta Smith'te çelişkisiz ve hazır reçete arayanların hayal kırıklığı büyük olacaktır. "Fizikçi dış dünyayı incelerken, gücünün sınırlarını öğrenir sosyal bilimci de toplumsal sorunları irdelerken aynı gerçeği kabul etmelidir" diyen Smith'e bu anlamda katılmamak mümkün görünmüyor.

Dip Notlar

- i Kendiliğinden, “auto-régulé” anlamında kullanılmıştır.
- ii Düzeltilmiş, “régulé” anlamında kullanılmıştır.
- iii Smith daha sonra buna tutku anlamına “passion” da diyecektir
- iv Zihnin psikolojisi, “psychologie de l’esprit” anlamında kullanılmıştır.
- v Tahayyül, “imagination” anlamında kullanılmıştır.
- vi Sıradan kavramı, “ordinaire” anlamında kullanılmıştır.
- vii Algı, “perception” anlamında kullanılmıştır.
- viii Şeylerin sıradan gidişi, “cours ordinaire des choses” anlamında kullanılmıştır.
- ix Etkin neden, “causalité efficient” anlamında kullanılmıştır.
- x Nihai neden, “causalité finale” anlamında kullanılmıştır.
- xi Moral yeti, “sens moral” anlamında kullanılmıştır.
- xii Yaratılan makine, “machine mécanique” anlamında alınmıştır, kendiliğinden işleyen “machinale”nin tersidir.
- xiii İyiliksever, şefkatli “bienveillant” anlamında kullanılmıştır.
- xiv İndirgenmiş “reductionniste” anlamında kullanılmıştır.
- xv Öz sevgi, “self-love” veya “amour de soi” anlamında kullanılmıştır.
- xvi Fransızca “amour de soi” ve “amour propre” Rousseau’cu anlamda bireyin sırası ile presosyal ve sosyalleşmiş dönemlerde kendine duyduğu sevgiye verilen addır. Türkçede bu karşılıkları bulamadığım için genel olarak İngilizce ve Fransızcasını kullandım Türkçe karşılık olarak da genelde kendine sevgi veya öz sevgi kullanılmıştır.
- xvii Ekonomi politiğin bireyi bir anlamda Rousseau’cu “amour de soi” ve “amour propre” ikilemini tek bir self-love ile aşma isteğindedir.
- xviii Akıl, “raison” anlamında kullanılmıştır.
- xix Aklın kurnazlığı “ruse de la raison” anlamında kullanılmıştır.
- xx Amaçsızlık veya sonuca göre davranmamak “non consequentelist” eylem anlamında kullanılmıştır.
- xxi Özgür irade, “libre-arbitre” karşılığında alınmıştır

KAYNAKÇA

- Audard, C. (1999), **Anthologie historique de l'utilitarisme**, 3 volumes Ed PUF, Paris
- Barrère, A. (1976), **Histoire de la pensée économique et analyse contemporaine**, Ed Montchrestien, Paris
- Béraud, A. (1992), "La contribution fondatrice, Origine et développement de la pensée économique d'Adam Smith", **Nouvelle histoire de la pensée économique**, Tome I, Ed La découverte , Paris
- Biziou, M. (2002), "Le concept d'utilité chez Adam Smith. L'utile, le beau, le bien", **Kairos**, Presses Universitaires du mirail
- Biziou, M. (2005), **Adam Smith et l'origine du libéralisme**, Ed PUF, Paris
- Blaug, M. (1996), **La Pensée économique**, 5 edition, Ed Economica, Paris
- Bourgeois B. (2000), **Le vocabulaire de Hegel**, Ed Ellipses, Paris
- Bréhier, E. (2004), **Histoire de la philosophie**, Ed PUF, Paris
- Brugère, F. (2002), "Quelle place pour la beauté dans la Théorie des sentiments moraux?", **Kairos**, Presses Universitaires du mirail
- Bruno, A. (2001), **Adam Smith**, Ed eclipses, Paris
- Cléro, J-P. (2001), "Adam Smith et son problème: égoïsme et sympathie", **Histoire raisonnée de la philosophie morale et politique (Sous la direction de Caillé, A.-Lazzeri, C.-Senellart, M.)**, Ed La Découverte, Paris
- Deleuze, G. (2005), **Empirisme et subjectivité**, Ed PUF, Paris
- Diathine, D. (1991), **Présentation de la richesse des nations**, Ed Flammarion Paris
- Dermange, F. (2003), **Le Dieu du marché : Ethique, économie et théologie dans l'oeuvre d'Adam Smith**, Labor et Fides, Genève
- Dumont, L. (1985), **Essai sur l'individualisme**, Ed Seuil, Paris
- Dupuy, J.P. (1992), **Le sacrifice et l'envie**, Ed Calmann-Lévy, Paris
- Fernandez, A. (1997), **Des classiques aux néoclassiques** Ed Ellipses, Paris
- Galey, J.C (1992), **Une histoire intellectuelle de l'économie politique, (coordonné par Perrot)** Ed. De l'école des hautes études Ed Sciences sociales, Paris
- Haakonsen, K. (1981), **L'art du législateur**, Ed PUF, Paris
- Hegel, (2000), **La raison dans l'histoire**, Ed Hatier, Paris (BAKILACAK)

- Hazard, P. (1963), **La pensée européenne au XVIII siècle**, Ed Fayard
- Hume, D. (1985), **Enquête sur l'entendement humain**, Ed Flammarion, Paris
- Hume, D. (1983), "The History of England, 6 vol., éd. Et présentée par W.B Todd, Indianapolis, Liberty Classics," (**Waszek, N. (2003), L'Ecosse des Lumières:Hume, Smith, Ferguson**), Ed Puf, Paris
- Hume, D. (1995), **Din Üstüne**, İmge Yayınları, İstanbul
- Jaffro, L. (Coordonné par) (2000), **Le sens moral. Une histoire de la philosophie morale de Locke à Kant**, Ed PUF, Paris
- Jaulin, A. (2002), "Le spectateur impartial: un stoicien moderne?" **Kairos**, Presses Universitaires du mirail
- Larrère, C. (2002), "Adam Smith et Jean-Jacques Rousseau: sympathie et pitié", **Kairos**, Presses Universitaires du mirail
- Laval, C. (2007), **L'homme économique**, Ed Gallimard, Paris
- Locke, J. (1992), **Traité du gouvernement civil**, Ed Flammarion Paris
- MacIntyre, A. (1993), **Quelle justice?Quelle rationalité?**, Ed PUF,Paris
- Mack. E. (1993), "Des droits naturels chez Adam Smith", **Cahiers D'économie Politique**, L'harmattan, Paris
- Mathiot, J. (1990), **Adam Smith philosophie et économie**, Ed PUF, Paris
- Pichet, E. (2003), **Adam Smith, le père de l'économie**, Les Ed du siècle,Paris
- Prévost, B. (2000), "Adam Smith: Vers la fin d'un malentendu", **Eco politique No:9**, Paris
- Prévost, B. (2002), "La métaphysique de la main invisible", **Kairos**, Presses Universitaires du mirail
- Raphael, D.D. (1985), **Adam Smith**, Oxford Univerity Press, New York
- Rawls, J. (2002), **Leçons sur l'histoire de la philosophie morale**, Ed La Découverte, Paris
- Renaut, A. (1999), "Le Contractualisme Comme Philosophie Politique", **Naissances de la modernité (sous la direction d'Alain Renaut)**, Tome II, Ed Calmann-Lévy, Paris
- Renaut, A. (1999), "La Pensée Politique Des Lumières", **Lumières et romantisme (sous la direction d'Alain Renaut)**, Tome III, Ed Calmann-Lévy, Paris
- Rosanvallon, P. (1999), **Le capitalisme utopique**, Ed. du Seuil BAKILACAK

- Rosier, M. (1993), “L’extension du marché limite la division du travail: la critique smithienne du mercantilisme”, **Cahiers D’economie Politique**, L’harmattan, Paris
- Sarfati, M. (2005), “Rasyonalite ve Neoklasik Kuram”, **Ekonomik Yaklaşım**, Sayı 57, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara
- Smith, A. (1976), **Théorie des sentiments moraux**, Ed PUF, Paris
- Smith A. (1997), **Essais esthétiques**, Ed. Vrin, Paris BAKILACAK
- Smith, A. (2000), **Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations**, Livre I et II, Ed Economica, Paris
- Smith, A. (2002), **Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations**, Livre III et IV, Ed Economica, Paris
- Smith, A. (2005), **Recherche sur la nature et les causes de la richesse des nations**, Livre V, Ed Economica, Paris
- Smith, A. (2006), **Essais Philosophiques**, Ed Code, Paris
- Spaemann, R. (1997), **Bonheur et bienveillance**, Ed Puf, Paris BAKILACAK
- Thévenot, L. (1993), “L’entendement dans la cité marchande selon la Théorie des Sentiments Moraux” **Cahiers D’economie Politique**, L’harmattan, Paris
- Vergara, F. (2001), “Les erreurs et confusions de Louis Dumont”, **L’économie Politique**, Paris
- Wagner, P. (2002), **Les Philosophes et la Science**, Ed Gallimard, Paris
- Waszek, N. (2003), **L’Ecosse des lumières : Hume, Smith, Ferguson**, Ed PUF, Paris

Dip Notlar

- i Kendiliğinden, “auto-régulé” anlamında kullanılmıştır.
- ii Düzelmiş, “régulé” anlamında kullanılmıştır.
- iii Smith daha sonra buna tutku anlamına “passion” da diyecektir
- iv Zihnin psikolojisi, “psychologie de l’esprit” anlamında kullanılmıştır.
- v Tahayyül, “imagination” anlamında kullanılmıştır.
- vi Sıradan kavramı, “ordinaire” anlamında kullanılmıştır.
- vii Algı, “perception” anlamında kullanılmıştır.
- viii Şeylerin sıradan gidişi, “cours ordinaire des choses” anlamında kullanılmıştır.
- ix Etkin neden, “causalité efficient” anlamında kullanılmıştır.
- x Nihai neden, “causalité finale” anlamında kullanılmıştır.
- xi Moral yeti, “sens moral” anlamında kullanılmıştır.
- xii Yarattılan makine, “machine mécanique” anlamında alınmıştır, kendiliğinden işleyen “machinale”nin tersidir.
- xiii İyiliksever, şefkatli “bienveillant” anlamında kullanılmıştır.
- xiv İndirgenmiş “reductionniste” anlamında kullanılmıştır.
- xv Öz sevgi, “self-love” veya “amour de soi” anlamında kullanılmıştır.
- xvi Fransızca “amour de soi” ve “amour propre” Rousseau’cu anlamda bireyin sırası ile presosyal ve sosyalleşmiş dönemlerde kendine duyduğu sevgiye verilen addır. Türkçede bu karşılıkları bulamadığım için genel olarak İngilizce ve Fransızcasını kullandım Türkçe karşılık olarak da genelde kendine sevgi veya öz sevgi kullanılmıştır.
- xvii Ekonomi politiğin bireyi bir anlamda Rousseau’cu “amour de soi” ve “amour propre” ikilemini tek bir self-love ile aşma isteğindedir.
- xviii Akıl, “raison” anlamında kullanılmıştır.
- xix Aklın kurnazlığı “ruse de la raison” anlamında kullanılmıştır.
- xx Amaçsızlık veya sonuca göre davranmamak “non consequentelist” eylem anlamında kullanılmıştır.
- xxi Özgür irade, “libre-arbitre” karşılığında alınmıştır

